

MİLLET, MİLLİYETÇİLİKLER VE DİN

ÇAĞLA D. TAÇMAT

19. Yüzyıl Sonlarında
Balkanlarda Yunan
Milliyetçiliği: “Şehit ve
Kahramanların Kanı”
[Μαρτύρων και ηρώων
αίμα]

CANER SANCAKTAR

Sırp Milliyetçiliği:
Merkeziyetçilik ve
İrredentizm Siyaseti

KADİR ALBAYRAK

Balkanlarda Gnostik ve
Düalist Heretik Bir Dinî
Akım: Bogomilizm

SİYASET

HATİCE YAZGAN

Yugoslavya
Nostaljisinden Avrupa
Birliği Sürecine: Batı
Balkanlar ve Avrupa
Birliği İlişkileri

HASİP SAYGILI

Kosova Örneğinde
Rumeli Osmanlı
Mirasına Bakış

HASAN OKTAY

Balkanlarda Yeni Bir
Rekabet Modeli

EDEBİYAT

PINAR ÜRE

Kayıp Zamanın Peşinde:
Konstantin Nikolayeviç
Leontyev'in Kurmaca
Metinlerinde Balkanlar
Tahayyülü

SAADET ÇETİN

Cumhuriyet Döneminde
Balkan Edebiyatlarından
Yapılan İlk Tercüme

GÖÇ

BÜLENT YILDIRIM

Bulgaristan'dan
Türkiye'ye Göçlerin
Demografik Verileri ve
Analizi (1877/78-1989)

SİNEMA

ALİ ÖZUYAR

Balkanlarda Erken
Dönem Osmanlı
Aleyhtarı Propaganda
Filmleri (1903-1916)

DOĞU BATI

89

BALKANLAR - I

DOĞU BATI

HÜSÜNCE DERGİSİ | YIL: 22 | SAYI: 89 | MAYIS, HAZİRAN, TEMMUZ 2019 | ISSN: 1303-7242

BALKANLAR - I

ISSN 1303-7242-0

DOĞU

DOĞUBATI

ÜÇ AYLIK DÜŞÜNCE DERGİSİ

Yaygın süreli hakemli yayın.

ISSN:1303-7242

Sayı: 89

Doğu Batı Yayınları

adına sahibi

ve

Genel Yayın Yönetmeni: Taşkın Takış

Sayı Editörü: Ahmet Özcan

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü: Bilal Akın

Dış İlişkiler Sorumlusu: Harun Ak

Ankara Temsilcisi: Fatih Yavuz Bakır

Onur Kurucuları: Halil İnalçık, Şerif Mardin

Yayın Kurulu

Oğuz Adanır, Ali Akay, Simten Coşar, Özcan Doğan, Kurtuluş Kayalı,
Ahmet Özcan, Armağan Öztürk, Özgür Taburoğlu, Ali Utku, Aytaç Yıldız

Doğu Batı, yılda dört sayı olmak üzere Kasım, Şubat, Mayıs ve Ağustos aylarında yayımlanır.

Doğu Batı ve yazarın ismi kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz.

Dergiye gönderilen yazıların yayımlanıp yayımlanmaması yayın kurulunun kararına bağlıdır.

Reklam kabul edilmez.

Doğu Batı Yayınları

Yönetim Yeri

Kültür Mah. Becerikli Sok.

20/5 Kızılay/Ankara

Tel: 0 (312) 425 68 64 / 425 68 65

İstanbul Şube

Narlıbahçe Sokağı, Özhekim Han,

No: 1/8 Cağaloğlu/İstanbul

Tel: 0 (212) 243 47 11

e-mail: dogubati@dogubati.com

www.dogubati.com

Kapak Tasarımı

Harun Ak

Baskı:

Tarcan Matbaacılık

Aralık 2019

Sertifika No: 15036

Ön Kapak Resmi: Şibernik

Arka Kapak Resmi: Dubrovnik

İÇİNDEKİLER

BALKAN TARİHYAZIMI		SİYASET	
MARIA TODOROVA 11		HATİCE YAZGAN 163	
Balkanlar: Keşiften İcada		Yugoslavya Nostaljisinden Avrupa Birliği Sürecine: Batı Balkanlar ve Avrupa Birliği İlişkileri	
MEHMET HACISALİHOĞLU 47		HASİP SAYGILI 183	
Geçmişle Bitmeyen Kavga: Balkanlarda Tarih ve Tarihyazımı		Kosova Örneğinde Rumeli Osmanlı Mirasına Bakış	
EMA MILJKOVIĆ 75		HASAN OKTAY 203	
Balkanlardaki Osmanlı Mirası: Sırbistan'daki Osmanlı İmparatorluğu, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Sırbistan		Balkanlarda Yeni Bir Rekabet Modeli	
EMRAH ÖZDEMİR 85		EDEBİYAT	
Balkanlarda İsyân Hareketleri ve Osmanlı Devletinin Tutumu		PINAR ÜRE 213	
MİLLET, MİLLİYETÇİLİKLER VE DİN		Kayıp Zamanın Peşinde: Konstantin Nikolayeviç Leontyev'in Kurmaca Metinlerinde Balkanlar Tahayyülü	
ÇAĞLA D. TAĞMAT 105		SAADET ÇETİN 235	
19. Yüzyıl Sonlarında Balkanlarda Yunan Milliyetçiliği: "Şehit ve Kahramanların Kani" [Μαρτύρων και ηρώων αίμα]		Cumhuriyet Döneminde Balkan Edebiyatlarından Yapılan İlk Tercüme	
CANER SANCAKTAR 127		GÖÇ	
Sırp Milliyetçiliği: Merkezîyetçilik ve İrredentizm Siyaseti		BÜLENT YILDIRIM 251	
KADİR ALBAYRAK 147		Bulgaristan'dan Türkiye'ye Göçlerin Demografik Verileri ve Analizi (1877/78-1989)	
Balkanlarda Gnostik ve Düalist Heretik Bir Dinî Akım: Bogomilizm		SİNEMA	
		ALİ ÖZUYAR 273	
		Balkanlarda Erken Dönem Osmanlı Aleyhtarı Propaganda Filmleri (1903-1916)	

GEÇMİŞLE BITMEYEN KAVGA: BALKANLARDA TARİH VE TARİHYAZIMI

Mehmet Hacısalihoğlu*

GİRİŞ

Balkanlar ve tarih; bu iki kelime yan yana kullanıldığı zaman bölgeyle ilişkisi veya bölgeye ilgisi olan herkesin aklına onlarca kavram ve önyargı gelir. “Balkanlar tüketebileceğinden fazla tarih üretiyor” sözü bunlara örnektir.¹ Balkanların eski devirlerden beri bir “barut fıçısı” olduđu² Avrupalı tarihçiler arasında yaygın bir kanaattir. 1990’lardaki çatışmalardan sonra dünyanın herhangi bir yerinde çatışmalar yaşandığında birçok Batılı siya-

---

* Prof. Dr. Mehmet Hacısalihoğlu, Yıldız Teknik Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü.

¹ Churchill’e atfedilen ve çok sık alıntılanan bu sözün İngiliz mizahçı H. H. Munro (Saki) tarafından Girit için “the people of Crete unfortunately make more history than they can consume locally” şeklinde söylendiği, fakat daha sonra farklı şekilde yayıldığı belirtilmektedir. Keith Brown, *The Past in Question: Modern Macedonia and Uncertainties of Nation*, Princeton, Oxford: Princeton University Press, 2003, önsöz.

² *Pulverfass Balkan*, eds. Penka Angelova, Judith Veichtlbauer, Ingbert: Röhrig, 2001; *Der Balkan: Friedenszone oder Pulverfass*, eds. Arnold Suppan, Elisabeth Vyslonzil, Valeria Heuberger, Bern vd. Peter Lang, 1998.

set bilimi uzmanı buralar için “Balkanlaşma” (Balkanisation) kavramını kullanmıştır. Bu kavramlar ve olumsuz yargılar içeren ifadeler genellikle Batı ve Orta Avrupa’da üretilmiştir. Bütün bu söz ve kavramların özünde ifade edilmek istenen şudur: Balkan halklarının genel olarak tarihle ve kendi tarihleriyle aşamadıkları sorunları vardır. Bu konu o kadar çok vurgulanmıştır ki nihayet Maria Todorova *Imagining the Balkans* (Balkanları Tahayyül Etmek)³ kitabıyla dünyadaki, özellikle de Batı’daki Balkan imajını incelemiş ve eseri birçok dile çevrilerek dünya tarih literatüründeki yerini almıştır. Bu çalışmada irdelemeyi amaçladığımız Balkanlardaki tarih meselesi ve sorunların daha iyi anlaşılması için yazılmış çok sayıda kitap ve makale mevcuttur.⁴

Türkiye açısından bakıldığında aslında Balkanlar ve Balkan halkları hakkında fazlaca olumsuz bir algı söz konusu değildir. Balkanlar veya Osmanlı’dan kalan kavramla “Rumeli” Türklerin yaşadığı veya yüz binlerce göçmenin geldiği güzel bir memleketdir. Bosna göçmenleri, yani Boşnaklar, Bulgaristan göçmenleri, Makedonya göçmenleri, Kosova ve Arnavutluk göçmenleri, yani Arnavutlar, Yunanistan’dan gelen mübadiller, Girit göçmenleri gibi alt gruplara ayrılan Rumeli veya Balkan göçmenlerinin terk etmek zorunda kaldıkları güzel bir yurttur Balkanlar. Balkanlar aynı zamanda Türkiye Cumhuriyeti’nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk’ün doğduğu ve büyüdüğü yerdir. Türkiye’nin batısında, Türkiye ile Avrupa arasında bir köprüdür Balkanlar. Kısaca Türkiye’den bakıldığındaki Balkan algısı ile Batı’dan bakıldığındaki algı aynı değildir.⁵ Örneğin Almanya’dan bakıldığında, “aşağıdan, Güneydoğu Avrupa’dan gelen” “Yugo”lar (eski Yugoslavya göçmenleri), “Kosovo-Albaner” (Kosova Arnavutları) veya doğudan gelen “Polyak”lar (Polonyalılar) gibi olumsuz içerikle yüklü kavramlarla karşılaşırız.⁶ Oysa aynı göçmenler Türkiye’den bakıldığında

³ Maria Todorova, *Imagining the Balkans*, updated edition, Oxford: Oxford University Press, 2009.

⁴ Gunnar Hering, “Die Osmanenzeit im Selbstverständnis der Völker Südosteuropas”, *Die Staaten Südosteuropas und die Osmanen*, ed. Hans Georg Majer, München: Südosteuropa-Gesellschaft, 1989, s. 355-380; Wolfgang Höpken, “Vergangenheitsbewältigung’ in Südosteuropa – Chancen oder Last?”, *Journal of Politics and Society*, 48 (1999), s. 613-628.

⁵ Türkiye’de Balkan algısıyla ilgili kısa bir değerlendirme için bkz. Mehmet Hacısalihoğlu, “89 Göçü’ İle İlgili Tarihyazını ve Kamuoyu Algıları”, *89 Göçü: Bulgaristan’da 1984-89 Azınlık Politikaları ve Türkiye’ye Zorunlu Göç*, ed. Neriman Ersoy-Hacısalihoğlu, Mehmet Hacısalihoğlu, İstanbul: BALKAR, BALMED, 2012, s. 62-66.

⁶ Avrupa’da Balkan imajı hakkında bkz. Todorova, *Imagining the Balkans*; Aynı yazar, “The Balkans: From Discovery to Invention” *Slavic Review*, 53:2 (1994), 453-482; Raymond Detrez, “Die Sündenböcke Europas”, *Krautgarten. Forum für junge Literatur*, 38 (2001), 73-77; Mark Mazower, *The Balkans. A Short History*, Londra, Modern Library Chronicles, 2000; Oliver Jens Schmitt, Michael Metzeltin, “Das Südosteuropa der Regionen”, *Das Südosteuropa der Regionen*, Eds. O.J.Schmitt, M. Metzeltin, Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften,

Boşnaklar, Arnavutlardır ve bu topluluklar –Arnavutların inatçılığını bir kenara bırakırsak– genellikle güzel, çalışkan ve medeni insanlardır. Bir tek Türkiye'nin kendi iç siyasetindeki kamplaşmada Türk modernleşme sürecine şüpheyle bakan siyasal İslâmcı kesimin başta Mustafa Kemal Atatürk'e karşı antipatisini ifade etmek üzere tüm Balkanlardan gelenler için olumsuz anlamda kullandığı “suyun öbür yakasından gelenler” kavramı ve bu bağlamdaki olumsuz algı mevcuttur. Ama bu genel olumlu Balkan algısını değiştirecek bir kapsamda olmayıp Türkiye'deki iktidar-muhalefet ilişkileri ve siyasi tartışmalarla sınırlıdır.⁷

Bu bilgiler ışığında öncelikle Balkanlar ve tarih konusunu ele alırken Batı'daki algıyı dünyanın tamamına genelleştirmenin doğru olmadığını altını çizelim. Genellikle batıdan doğuya ve kuzeyden güneye doğru seyreten iki farklı olumsuz algı zinciri içerisinde Balkan coğrafyasının Avrupa'nın hem doğusunda hem de güneyinde olduğunu ve otomatik olarak iki olumsuzluk zincirinin kesişme noktasını oluşturduğunu unutmamalıyız. Sırf coğrafi klişeler açısından bile Balkanlar Avrupa'nın en olumsuz zincirini oluşturmaktadır.⁸ Türkiye açısından ise Balkanlar kuzeybatıda, yani coğrafi klişeler zincirinin en olumlusunda yer almaktadır.

Bu değerlendirme yazısında ele alacağımız temel konu Balkanların doğuda ve batıda nasıl algılandığı sorusu değildir. Asıl amaç Balkanlara kendi içinden bakarak Balkan halklarının tarihle ilişkisini anlamaya ve değerlendirmeye çalışmaktır.

Balkanlar tarih problemi açısından bir laboratuvar niteliğindedir. Çalışmada esas olarak şu sorulara odaklanılmaktadır: Gerçekten Balkan topluluklarının tarihle ciddi problemleri var mıdır? Dünyadaki başka topluluklar gibi onların da “Vergangenheitsbewältigung” (geçmiş aşma, geçmişle baş etme)⁹ sürecine ihtiyaçları bulunmakta mıdır? Balkanlarda tarihle yüzleşme süreçleri yaşanmış mıdır? Elbette ki Balkanlar dünyadan tamamen ba-

---

2015, s. 7-35; Holm Sundhausen, “Der Balkan: Ein Plädoyer für Differenz”, *Geschichte und Gesellschaft*, 29 (2003), 608–624; Ulf Brunnbauer, “‘Europa’ und der ‘Balkan’: Fremd- und Selbstzuschreibungen”, Osteuropa-Institut, Einführung in die Geschichte Südosteuropas, Vorlesung, https://www.kas.de/c/document_library/get_file?uuid=e160c5a2-9020-a457-2f2c-78e-e765bb069&groupId=252038

⁷ Mehmet Hacısalihoğlu, “Das Griechenlandbild im Lexikon Türk Ansiklopedisi”, *Yüksek Lisans Tezi*, Münih Ludwig-Maximilians-Universität, 1996.

⁸ Batı'nın olumsuz Doğu algısı için bkz. Edward Said, *Orientalism*, New York: Pantheon, 1987. Hindistan örneği için bkz. Pradeep Chakkarath, “Stereotypes in Social Psychology: The ‘West-East’ Differentiation as a Reflection of Western Traditions of Thought”, *Psychological Studies*, April 2010, s. 1-8. https://www.researchgate.net/publication/226147287_Stereotypes_in_social_psychology_The_West-East_differentiation_as_a_reflection_of_western_traditions_of_thought

⁹ Bu kavramın Türkçe karşılığı hakkında görüşler için bkz. Mithat Sancar, *Geçmişle Hesaplaşma. Unutma Kültüründen Hatırlama Kültürüne*, 5. baskı, İstanbul: İletişim, 2016.

ğimsız bir örnek oluşturmamaktadır. Örneğin Türkiye’de de tarihle ilişki başlı başına incelenmesi ve analiz edilmesi gereken bir konudur.

Aşağıda önce problemi tanıma ve tanımlama çabasını, ardından da problemin kökenlerine inme –analiz etme– denemesini bulacaksınız.

BALKANLARDA TARİH SORUNUNUN TEŞHİSİ VE TANIMI: BİRKAÇ ÖRNEK

Balkan halklarının tarihle ilişkisini tanıma sürecinde yaşadığım veya karşılaştığım, dikkatimi çektiği için de unutmadığım, sorunu anlamaya çalıştığım süreçteki tecrübelerimden bazıları burada paylaşarak Balkanlar ve tarih sorununu tanımlamaya çalışacağım.

Almanya’da yüksek lisans ve doktora hocamla ilk tanıştığım da ve beni doktora öğrencisi olarak kabul sürecinde 1993 yılı başlarında bana “Tek bir şartım var. Burada Yunan öğrencilerim var. Onlarla iyi geçinmeniz gerekir!” şeklinde bir ifade kullanmıştı. Açıkçası Türk-Yunan sorunlarından haberdardım, ama aynı bölümde okuyacağım Yunan öğrencilerle aramızda büyük bir sorun çıkabileceği aklımdan bile geçmemişti. Açıkçası bu uyarıyı gereksiz bulmuştum ve bunu da doktora hocama “Bizim Yunanlılarla bir sorunumuz yok” şeklinde ifade ettim. Birkaç hafta sonra öğrendim ki aynı üniversitede bir Yunan öğrenci sınava gireceği salonda bir Türk öğrenci var diye sınavı boykot edip salonu terk etmiş. Hayatında hiç karşılaşmadığı bir Türk’le bir Yunan öğrencinin nasıl bir problemi olabilirdi ki aynı sınav salonunu kullanamayacak kadar büyük bir husumet veya öfke duysun? Bunu anlamak epey zordu. Ama doktora hocamın beni neye karşı uyardığını artık anlamaya başlamıştım. Demek ki ortada benim henüz bilmediğim ve öngöremeyeceğim bir problem vardı.

Bosna’daki çatışmalar bittikten sonra Münih’e yakın bir göl kenarında Tutzing’de 1996 yılında Balkanlarda din konusu üzerine düzenlenen bir sempozyuma¹⁰ Münih’te ikamet eden Sırp metropolit de davet edildi. Metropolit konuşmasında herkesi güldüren bir anekdot anlattı: Münih’te bir Türk genç ile Sırp genç yakın arkadaşlarmış. Günün birinde karşılaştıklarında Sırp genç Türke sağlam bir yumruk indirip onu yere sermiş. Türk toparlanıp ayağa kalkmış ve şaşkın bir şekilde “Ne oldu, neden böyle yaptın” diye sorunca Sırp arkadaşı “Siz bizim kralımız Lazar’ı öldürdünüz” demiş. Türk, “Ne zaman, nerde?” diye şaşkınlıkla sormuş. Sırp “1389 Kosova Meydan Savaşı’nda” demiş. “Ama o 600 sene önceydi” demiş Türk. Bunun üzerine Sırp “Fark etmez, ben dün öğrendim” diye cevap vermiş. Bu anekdotla Sırp metropolit sorunların önemli bir parçasının tarih ve tari-

¹⁰ Sempozyum sonrası çıkan yayın için bkz. *Religion und Gesellschaft in Südosteuropa*, ed. Hans Dieter Döppmann, Münih: Südosteuropa-Gesellschaft, 1997.

hin araçsallaştırılması olduğunu ifade ediyordu. İşin ilginç tarafı bu tespiti yapan kişinin Balkanlarda tarihin araçsallaştırılmasının öncülüğünü yapan bir kilisenin, Sırp Ortodoks Kilisesinin mensubu olmasıydı.

Nitekim bu sempozyumdan tam bir yıl önce 11 Temmuz 1995'te Srebrenica'da Ratko Mladić birliklerine orada yaşayan Boşnakları katletme emrini vermeden önce verdiği röportajda "Dayılara karşı mücadeleden sonra nihayet burada yaşayan Türklerden intikam alma zamanı geldi" demişti.¹¹ Bu ifadede iki şey saklıydı: 1. Ortada tarihte yaşanan bir olayın intikamı vardı; 2. intikam alınacak kişilerin "bu bölgenin Türkleri" olduğunu söylüyordu, oysa bu kişiler yerli Boşnaklardı. Ratko Mladić kimden neyin intikamını alıyordu? Bu durum da en az Yunan öğrencinin aynı salonda bir Türk var diye sınav salonunu terk etmesi kadar gizemliydi. Nihayet 11 Temmuz 1995'te Srebrenica'da yaşanan katliam tarihe Srebrenica Soykırımı olarak geçti.¹² Bu soykırımda yaklaşık yüz civarında Yunan gönüllü de yer almıştır. Mladić'in demeci ve yaşanan soykırım tarih algısının şartlar değiştiğinde ne kadar tehlikeli sonuçlar doğurabileceğine de işaret etmektedir. Tarih algısı –elbette başka faktörlere ek olarak– Sırp metropolitin anekdotundaki gibi bir yumruk darbesiyle sınırlı kalmamış, Srebrenica'da binlerce insanın başlarına kurşun sıkılarak katledilmelerini beraberinde getirmiştir.

Bu gizemi çözebilmek için ilk bakmamız gereken yerlerden biri okullardaki tarih ders kitaplarıdır. Bunun için de Balkan ülkelerinde kullanılan dilleri öğrenmek gerekir. İlk incelediğim ders kitapları Yunan tarih ders kitapları oldu. Yunan tarih ders kitaplarında; bizde "İstanbul'un Fethi" olarak anlatılan olay, "Konstantinopolis'in Düşüşü" olarak ele alınmaktadır. Türklerin şehri ele geçişi, katliamlar ve tahribat anlatıldıktan sonra olayla ilgili efsaneler verilmektedir. Bunlardan biri "Mermer Kral" hikâyesidir. Buna göre Türkler şehre girdiğinde son Bizans imparatoru 11. Konstantin'i bir melek alıp bir kuyuya götürmüş ve kral orada mermere dönüşmüş. Günün birinde gene aynı melek gelecek, krala savaşta kullandığı kılıcı verecek, kral Altın Kapı'dan şehre girecek, Türkleri kızıl elmaya kadar sürecek, "öyle bir katliam olacak ki hayvanlar kanda yüzecek" şeklinde metin sona ermektedir. Bu hikâyeyle açıkça Türklere karşı yapılmak istenen toplu bir katliam, soykırım düşüncesi öğrencilere empoze edilmektedir. Ders

¹¹ Interview Ratko Mladić, 11 Temmuz 1995, Srebrenica, https://www.youtube.com/watch?v=U0_Tp66MYRU

¹² Bosna-Hersek'in 1993'te başvurusu üzerine Uluslararası Adalet Divanı 26 Şubat 2007 tarihli kararında Srebrenica'da yapılan katliamı soykırım olarak tanımladı, fakat Sırbistan'ın bu soykırımdan doğrudan sorumlu olmadığına karar verdi. Ayrıca Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi birçok kişiyi soykırım suçunu işlemekle mahkûm etmiştir. Ayrıntılar için bkz. Ozan Erözden, *Geçmişle Yüzleşme ve Ceza Adaleti: Yugoslavya Deneyimi*, Ankara: Dost Kitabevi, 2017, s. 172.

kitabında bir de ağıt yer almakta, ağıtta ağlayan Kutsal Maria'dan bahsedilmekte ve "Çok ağlama kutsal Maria, bir gün gelecek Konstantinopolis tekrar bizim olacak" ifadesi yer almaktadır.¹³ Bunlara benzer başka hikâyeler ders kitaplarında çoğu kez efsane olduğu belirtilmeden yer almaktadır ve günümüzde de ders kitapları bu şekildedir. Ders kitapları ve bunları aratmayacak dehşet verici hikâyelerle dolu yardımcı kitapların etkisiyle yetişmiş¹⁴ hassas bir Yunan gencinin bir Türkle aynı salonda sınava girmek istememesinin gerekçesini, yani o Yunan gencinin psikolojisini sanırım anlamaya başlamıştım artık. Nitekim Srebrenica'da Yunan gönüllülerin de bulunması ve Ratko Mladiç'in "Türklerden intikam" almasına ortak olması da şaşırtıcı değildir.

Bunun yanında İstanbul ve Fatih Sultan Mehmed konusunun Yunanistan'da halk arasında yaşayan birçok efsane ve karmaşık bir imaja sahip bir konu olduğunu belirtmek gerekir. Yunan tarihçi G. Manousakis 1996'da Tutzing'de bana "Fatih Sultan Mehmet ölmeden önce Hıristiyan olmuş ve öldüğünde elinde bir haç varmış. Türkler elindeki haçı almak için çok uğraşmışlar ama başaramayınca onu kimsenin bulamayacağı bir yere gömmüşler. Sultanın mezar yeri biliniyor mu?" diye sormuştu. Ders kitaplarındaki hikâyeler ve bizzat karşılaştığım ve buraya bir kısmını aktardığım örnekler Yunanistan'da meselenin bireysel bir sorun değil, sistematik bir sorun olduğunu göstermektedir.

Romanya'dan da bir örnek vereyim. 2006'da Bükreş'te bulunduğum bir dönemde büyük bir sergi düzenlenmiş ve serginin dev gibi afişi hazırlanmış, afişte Vlad Tsepeş (Kazıklı Voyvoda), elini yukarı doğru kaldırmış, parmakları sivri kazıklar şeklinde resmedilmiş ve bu kazıklara oturtulmuş Osmanlı Türkleri tasvir edilmiş. Medeni bir ülkede bu kadar vahşi ve gayri insani bir sergi afişini bağdaştıramadığım gibi anlamakta da güçlük çekmiştim. Bu nasıl bir husumetti ve bu afişle kimden neyin intikamı alınıyordu?

Buna benzer örnekler ve tecrübeleri diğer Balkan ülkeleri için de vermek mümkündür. 2007 yılı Nisan ayında Alman tarihçi Ulf Brunnbauer ve doktora öğrencisi Martina Baleva "Batak Katliamı" üzerine Sofya'da bir sempozyum düzenleyerek bir sergi açmak istemişlerdir. Proje "Feindbild Islam - Geschichte und Gegenwart antiislamischer Stereotype in Bulgarien am Beispiel des Mythos vom Massaker in Batak" (Düşman İmajı olarak İslam – Batak Katliamı Efsanesi Örneğinde Bulgaristan'da İslâm

¹³ Yunan ders kitapları hakkında bkz. Lory-Gregory Koullapis, "Die Darstellung der Osmanischen Geschichte in den Schulbüchern Griechenlands und der Türkei. Gemeinsamkeiten und Unterschiede zweier gegenseitiger Nationalismen", *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, LMU-München, 1993, s. 38-39; Betül Ayanoğlu, "Türk ve Yunan Tarih Ders Kitaplarında Öteki", *Yüksek Lisans Tezi*, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011

¹⁴ Esra Özsüer, *Türkokratia: Arupa'da Türk İmajı*, İstanbul: Kronik, 2018.

Karşıtı Klişelerin Tarihi ve Güncel Durumu) başlığını taşımaktaydı. Bu başlıkta Batak'ın bir "efsane" olarak tanımlanması Bulgaristan'da büyük bir tepki seline neden olmuş, devlet başkanı, başbakan, bakanlar ve geniş halk kitlelerine kadar büyük bir tepkiye ve protestolara yol açmıştır. Batak Katliamını inkâra yeltendikleri ileri sürülerek organizatörler tehdit edilmiş, baskı altına alınmış ve hattâ toplantıyı destekleyen Bosch Vakfı olduğu için Bosch ürünlerine karşı boykot çağrıları bile yapılmıştır. Bir sempozyumun Bulgaristan'da bu kadar büyük bir ulusal histeriye neden olması tarihçi camiasını da şaşırtmış ve konu hakkında müstakil çalışmalar kaleme alınmıştır.¹⁵

Bu örnekler daha çok Ortodoks Hıristiyan Balkan halklarının Türklere ve diğer Müslüman topluluklara, Osmanlı yönetimine karşı olumsuz algılarını içermektedir. Fakat bu madalyonun yalnızca bir yüzünü göstermektedir. Ortodoks toplulukların kendi aralarında da benzer ön yargıları ve tarihle ilgili şiddetli çatışma konuları bulunmaktadır. Balkanlarda tarih problemini tanımlamak için bunlara da örnekler vermek yararlı olacaktır.

Bulgar milli tarihi ile Makedon milli tarihi anlatımında her iki tarafın da milli kahraman olarak gördükleri tarihî şahsiyetlerin ve olayların büyük çoğunluğu kesişmektedir. Bulgarlar aynı kişi ve olayları Bulgar milli tarihi olarak ele alırken, Makedonlar bu konuları milli Makedon tarihi olarak değerlendirmektedir. Ortada ciddi bir tarih paylaşım kavgası vardır. Bu yalnızca Ortaçağ ve geç Ortaçağ dönemi için değil, 20. yüzyılın başı için de geçerlidir. Makedonya'nın en önemli milli kahramanı olarak kabul edilen devrimci Gotse Delçev Bulgar tarihyazımında Bulgar milli kahraman olarak anlatılmaktadır. Bütün bu kavganın da üzerinde Bulgarlar Makedon diye bir ulusun bulunmadığını, onların aslında Bulgar olduğunu iddia etmektedir. Bu tartışmalar 1992'de Makedonya Cumhuriyeti'nin bağımsızlık ilanında sonra uzunca bir süre Bulgaristan ve Makedonya arasında siyasi bir çatışma konusu olmuştur ve siyasi ilişkilerini etkilemiştir.¹⁶

Aynı zamanda Yunan tarihyazımı ile Makedon tarihyazımı arasında benzer bir tarih paylaşım kavgası yaşanmaktadır. Makedonların tarihsel Makedonya ve Makedon tarihini sahiplenmesi Yunan tarihçiler tarafından büyük bir tepkiyle karşılanmıştır. Büyük İskender ve Makedonların günümüz Makedonlarıyla bir ilişkisinin bulunmadığını, onların Yunan tarihinin bir parçası olduğunu belirten Yunan tarihçiler Makedon tarihçileri yağmacı

¹⁵ Klaus Roth, "... Wenn unvorsichtige Hände unsere Heiligtümer anfassen" - Vom Umgang mit historischen Mythen in Bulgarien", *Südosteuropa-Mitteilungen*, 6/2009, s. 17-29; Plamen K. Georgiev, *Self-Orientalization in South East Europe*, Wiesbaden: Springer, 2012, s. 113-116.

¹⁶ Gotse Delçev hakkında farklı yorumlar için bkz. Mersiya Makdermot, *Svoboda ili Smrt. Biografiya na Gotse Delçev*, Sofya: Nauka i Izkustvo, 1979; *Gotse Delçev. Prilozi za Likot i Revolucionernata Deynost*, ed. Manol Pandevski vd., Ştip: Društvo za Nauka i Umestnost, 1986.

olarak suçlamış, tarihlerinin çalınmasına izin vermeyeceklerini ilân etmişlerdir.¹⁷ Bu çatışma siyasi bir çatışmaya dönüşmüş ve nihayet 2018 yılında Makedonya Cumhuriyeti'nin adını "Kuzey Makedonya Cumhuriyeti" olarak değiştirmesi ile aradaki siyasi sorun çözülmeye çalışılmıştır.¹⁸ Bu şekilde Makedonya'nın tamamına yönelik bir hak iddiası ortadan kalkmış olacaktır. Fakat tarihçiler arasındaki paylaşım kavgası devam etmektedir.

Sırp lar ve Hırvatlar arasında Bosna üzerine farklı tarih tezleri çatışmaktadır. Müslümanlar, yani Boşnaklar Sırp lar tarafından zorla Müslümanlaştırılmış Sırp lar olarak görülmüştür. Bu teze göre bölge Sırp toprağıdır ve milli özelliğı Ortodoks Hıristiyanlık olan Sırp lığa ihanet etmiş ve Müslümanlığı kabul etmiş Sırp lar bulunmaktadır. Bu şekilde Boşnakların ayrı bir millet olduğunu kabul etmezler. Aynı şekilde Hırvatlar da Bosna'da zorla Müslümanlaştırılmış Hırvatlar görüşüyle hareket etmişlerdir.¹⁹

Kosova için de farklı tezler bulunmaktadır: Sırp lar Kosova'yı Sırp kültürünün ve medeniyetinin "beşiğı" olarak görürken Arnavutlar burayı eski bir Arnavut yurdu olarak resmetmektedir. Kendilerinin Balkanların kadim halkı İllirlerin torunları olduğunu, Slavların ise Balkanlara çok daha sonra geldiğini ve yerleştiğini belirterek bölgenin asıl sahiplerinin kendileri olduğunu iddia etmektedirler.²⁰

Bu bahiste son olarak Arnavutlara değinelim. Osmanlı yönetiminde yoğun bir şekilde yer almış ve büyük çoğunluğu Müslüman olan Arnavutlar da Osmanlı dönemine karşı olumsuz bir algıya sahiptir. Osmanlı yönetimini Arnavutluk'ta "Türk işgali" olarak adlandırmakta ve Türklerin Arnavutları zorla Müslümanlaştırdığını iddia etmektedirler. 2013 yılında Kosova ve Arnavutluk'ta tarih ders kitaplarında Osmanlı döneminin anlatımı hakkında yoğun tartışmalar yaşanıyordu. Bu dönemde Tiran'da bulunuyordum ve birçok basın yayın kuruluşunun Osmanlı dönemiyle ilgili sorularına muhatap olmuştum: Osmanlı yönetimi sizce Türk işgali değil midir? Arnavutları Türkler zorla Müslüman etmedi mi? İskender Bey Türklere karşı Arnavut bağımsızlığını savunmadı mı? Bu sorulara daha ziyade kısa ve genel kamuoyunun daha rahat takip edebileceğı şekilde cevaplar vermeye

¹⁷ Loring Danforth, *The Macedonian Conflict: Ethnic Nationalism in a Transnational World*, Princeton: Princeton University Press, 1995.

¹⁸ "Makedonya'nın adı artık 'Kuzey Makedonya Cumhuriyeti'. Makedonya'nın isminin Kuzey Makedonya Cumhuriyeti olarak değiştirilmesini öngören anayasa değişikliğı resmî gazetede yayımlanarak yürürlüğe girdi", https://www.ntv.com.tr/dunya/makedonyanın-adi-artik-kuzey-makedonya-cumhuriyeti,4bLzDYYwuUyD_ICDma_TUA

¹⁹ Detaylar için bkz. Noel Malcolm, *Bosnia. A Short History*, London: Macmillan, 1994 (Türkçe ve Almancaya da çevrilmiştir); Aydın Babuna, *Bir Ulusun Doğuşu: Geçmişten Günümüze Boşnaklar*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.

²⁰ Peter Bartl, *Albanien*, Regensburg: Friedrich Pustet, 1995, s. 18-19; Oliver Jens Schmitt, *Die Albaner. Eine Geschichte zwischen Orient und Okzident*, Münih: Beck, 2012, s. 16-18.

dikkat ettim: Eğer Balkanlarda Osmanlı yönetimine “Türk işğali” dersenez, bu durumda Balkanlarda “Arnavut işğali” de demenez lazım. Çünkü Osmanlı yöneticileri ve komutanlarının önemli bir kısmı Arnavuttu, şeklinde bir açıklama yaptım. Daha sonra bu yorumumu Yunanistan’da bir medya kuruluşu Yunancaya çevirerek “Balkanlarda Arnavutlar da işğalciydi” başlığıyla yayınlamış.²¹ Belli ki Yunanlıların hoşuna gitmiş bu yorum. Amacım Arnavutların Osmanlı yönetiminin bir parçası olduğunu vurgulamaktı. İskender Beyle ilgili bir soruya da İskender Bey bir Osmanlı sancakbeyi kadar güce sahip değildi. Ondan çok daha önemli Arnavut Osmanlı paşaları vardı. Onları neden Arnavut tarihine dâhil etmiyorsunuz, diye bir açıklama yaptım. Bunu “Türk tarihçi: İskender Bey bir sancakbeyinden daha önemsizdi” şeklinde manşet yaptılar²² ve “Bir Türk nasıl milli kahramanımıza hakaret eder” “hem de Arnavut topraklarında” şeklinde sert tepkilere yol açtı. Sözlü tacizler dışında saldırıya uğramadığım için şanslıydım. Röportajlardan birinde “Türkler bizi zorla Müslümanlaştırmadı mı” sorusuyla karşılaşınca bu sefer ben yorgunluğun ve bıkkınlığın da etkisiyle kıskırtılmış hissettim ve “zorla ya da isteyerek, Müslüman oldunuz ve bugün de bununla yaşamak zorundasınız!” deyince röportajı yapan gazeteciler kahkahayı basarak “bunu yayınlamayız!” dediler ve kaydı kestiler. Bu anekdot –her ne kadar eğlenceli bir anı gibi görünse de– Arnavutların da tıpkı Yunan, Bulgar, Sırp, Rumen toplulukları gibi Osmanlı yönetimiyle ilgili ciddi bir algı probleminin olduğunu göstermektedir. Elbette ki tespit yalnızca bu hatıralara dayanmamaktadır. Bu sorun üzerine tetkikler yapılmış ve bizzat yürütücülüğünü yaptığım araştırma projesine de konu olmuştur.²³

Buraya kadar seçilmiş örnekler ve anekdotlarla resmetmeye çalıştığım Balkanlar ve tarih sorununun takip eden bölümde neden veya nelerden kaynaklandığını anlamaya ve açıklamaya çalışacağım.

²¹ “Tourkos Istorikos: Oi alvanoı itan to idio kataktites me tous Tourkous, giati dioikisan tin Othomaniki Autoratoria”, 10 Haziran 2013, <http://www.pelasgoskoritsas.gr/2016/01/historiani-turk-shqiperia-pushtuese.html>

²² “Sipas historianit turk, Skënderbeu më pak i rëndësishëm se#uvernatori më i vogël”, 10 Haziran 2013, https://www.academia.edu/11377005/Interview_of_Albanien_newspapers_and_tv_channels_with_M._Hacısalihoğlu_on_the_image_of_the_Ottoman_Empire_in_Albania_in_Albanian_language_

²³ Bkz. “Balkan ve Karadeniz Ülkelerinde Güncel Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı Türk İmajı”, *TÜBİTAK 1001 Projesi*, No. 110K571, https://www.academia.edu/31381077/Balkan_ve_Karadeniz_%C3%9Clkelerinde_G%C3%BCncel_Tarih_Ders_Kitaplar%C4%B1nda_Osmanlı-%C4%B1_T%C3%BCrk_%C4%B0maj%C4%B1

BALKANLARDA TARİH PROBLEMİNİN SİYASİ KAYNAKLARI

Balkanlarda tarihle ilişkinin sorunlu, hattâ çok sorunlu bir şekilde olmasının temel nedeni siyasadır diyebiliriz. Yukarıda özetlediğimiz tarih tartışmalarının hemen hepsinin temelinde siyasi bir mücadele yatmaktadır. Balkan ülkelerinde hüküm sürmüş olan ve halen devam eden siyasi iradelerin ortaya koyduğu politikaların bir ürünü olarak tarih sorunlarıyla karşı karşıya kalmaktayız.

İlk olarak Türk-Yunan tarih sorununa bakalım: Yunanistan 1830'da bağımsızlığını kazandıktan sonra yaklaşık 30 yıl boyunca Bavyera kralının oğlu Otto tarafından yönetildi. Bavyera'dan gelen bir heyetle devlet teşkilâtı kurulduktan sonra Yunan ileri gelenleri krala karşı bir darbe girişiminde bulunarak meşruti monarşik bir yönetim kurulmasını sağladılar. Bu şekilde Yunan siyasetçiler yeni kurulmuş bu devletin yönetiminde başbakan ve bakan olarak ön plana çıkmaya başladılar. 1840'lı yıllarda başbakanlık yapan Kolettis Yunanistan'ın en büyük dış politika hedefi olarak "Megali İdea" (Büyük Ülkü) diye adlandırılan Büyük Yunanistan hedefini ortaya koydu. Buna göre eski Bizans İmparatorluğu'nun sınırlarına kadar uzanacak bir Helen devleti kurulana kadar bu politika takip edilecekti. Megali İdea hiçbir temeli olmayan bir hayal değildi. Ege kıyıları, Trakya, İstanbul, Pontos diye adlandırılan Karadeniz kıyıları ve şimdiki Bulgaristan'ın Karadeniz sahillerinde yoğun bir Rum nüfus mevcuttu. Rumlar bu bölgelerin çoğunda çoğunluk oluşturmuyordu ama onların varlığı Megali İdea'nın gerçekleşmesinin altyapısını oluşturacaktı. Bu politikanın bir ürünü olarak nihayet 1919-1922 yılları arasında Yunan ordusu İzmir'den başlayarak Batı Anadolu topraklarına, Doğu Trakya'ya girdi. Siyasi hedefi bu şekilde Osmanlı Devleti'nin aleyhine genişlemek olan bir devletin Osmanlı geçmişine ve o dönemde devam eden Osmanlı yönetimine karşı olumlu bir bakış geliştirmesi düşünülemezdi. Osmanlı yönetiminin düşman olarak resmedilmesi gerekiyordu ki tam olarak bu yapıldı. 1923 Lozan Antlaşması ve Türk-Yunan nüfus mübadelesinden sonra Megali İdea'nın en azından nüfus bakımından temelini oluşturacak altyapı ortadan kalktı. Fakat bu tarihten sonra da Yunan siyaseti gençliğine bu "Büyük Ülkü"nü farklı şekillerde vermeye devam etti.²⁴ Reel bir zemini kalmayan bir siyasi hedefin yaşatılmasından nasıl bir beklenti olabilirdi?

Soğuk Savaş döneminde Türk dışişleri bakanı Yunan mevkidaşına Yunan ders kitaplarındaki Türk düşmanlığı propagandasından şikâyet etmiş.

²⁴ Barbara Jelavich, *History of the Balkans*, Vol. 1, New York: Cambridge University Press, 1984, s. 254-264; Herkül Millas, *Yunan Ulusunun Doğuşu*, İstanbul: İletişim, 1994.

Bunun üzerine Yunan mevkidaşı, “Bakın, Őimdi gençliğimize bir hedef göstermemiz lazım. Eđer onlara bir hedef göstermezsek sonra başka yollara giderler, komünist olurlar” Őeklinde Türk dűŐmanlıđı propagandasını meŐrulaŐtırmak isteyen bir ađıklama yapmıŐtı.²⁵ Yunan dıŐiŐleri bakanının sűylediđi rivayet edilen sűzde kastedilen Őuydu: Megali İdea’nın gerçekçi olmadığını biz de biliyoruz, ama gençliğimizi başka akım ve fikirlerden korumak iđin, yani onları oyalamak amacıyla bu fikri vermeye devam ediyoruz. Bu yoruma gűre “Megali İdea” ve Osmanlı karŐıtlıđı 1923’e kadar bir siyasi yayılma űlkűsűyken, ardından bu űlkű sođuk savaŐ döneminde koműnizme karŐı Yunan milliyetçiliđini konsolide etmekte kullanılan bir enstrűman haline gelmiŐti. Bu Őekilde tarih aynı zamanda kimlik siyasetinin en önemli unsurlarından biri olarak iŐlevini sűrdűrűyordu.

1990’ların baŐında yaŐanan Yugoslavya’nın dađılma sűrecinde yukarıda da iŐaret ettiđimiz tarih gűrűŐleri de siyasi bir çatıŐmanın meŐruiyetini oluŐturmaya hizmet ediyordu. Elbette ki bu tezler yeni űretilmiŐ tezler deđildi. 19. yűzyılın sonlarından itibaren Sırbistan’daki tarih eđitiminde egemen olan gűrűŐlerin devamıydı. Fakat bu gűrűŐlerin varlıđı sayesinde, siyasi çatıŐmalar baŐladıđında meŐruiyet zemini hazırđı. Bu gűrűŐlerin siyasetin űrűnű ve aracı olduđunu anlamak iđin Yugoslavya’nın nasıl kurulduđunu hatırlamak gerekiyor.

Sırbistan Osmanlı’dan bağımsız olmadan űnce toprakları Belgrad ve ıevresiyle sınırlıyken 1877-1878 Osmanlı-Rus SavaŐı ve ardından imzalanan Ayastefanos ve Berlin antlaŐmaları ile NiŐ ve ıevresini de topraklarına dâhil ederek bağımsızlığını ilan etti. Bu Őekilde Sırbistan sınırlı űzerklik kazandığı 1812 ya da 1817 yılından itibaren ve űzellikle geniŐ bir űzerk beylik haline geldiği 1830’dan itibaren topraklarını geniŐletmeyi ve gűçlű bir Balkan devleti olmayı siyasi bir hedef olarak belirlemiŐti. Hattâ 1878’den sonra bağımsızlığının ilk on yıllarında Selanik’i bile sınırlarına dâhil etmeyi hayal edebiliyordu. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu’nun yűnetiminde bulunan Voyvodina, Hırvatistan, Bosna-Hersek (1908’e kadar Avusturya-Macaristan’ın iŐgalinde), Osmanlı yűnetimindeki Kosova, Yeni Pazar (1908’den sonra tekrar Osmanlı yűnetiminde) ve Makedonya toprakları Sırbistan’ın geniŐleme siyasetinin coğrafyasını oluŐturmaktaydı. 1912-1913 Balkan SavaŐları ve 1914-1918 I. Dűnya SavaŐı sonucunda Sırbistan bu siyasi geniŐleme hedefine ıok bűyűk űlçűde ulaŐtı. Balkan SavaŐlarında Osmanlı’dan Kosova ve Makedonya’nın en önemli kısımlarından birini aldı. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu dağılınca Voyvodina, Bosna-Hersek, Hırvatistan, hattâ Slovenya Sırbistan’ın eline geğti. Bu

²⁵ Bu anekdot Yıldız Teknik űniversitesinde konferans veren bir Yunan gazeteci tarafından anlatılmıŐtır.

süreçte Karadağ da Sırbistan'ın kontrolü altına girdi. Öyle ki 1878'deki küçük Sırbistan beyliği 1918'de bir Sırp imparatorluğuna dönüştü.²⁶

Fakat bütün bu toprakları Sırbistan adıyla bir arada tutmak ve bunun meşruiyetini sağlamak mümkün olmayacaktı. Özellikle Katolik Hırvat ve Slovenleri bu siyasi yapıda Sırp adı altında tutmak gerçekçi bir hedef olmazdı. Bu nedenle I. Dünya Savaşı'ndan sonra Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı adıyla bir çeşit federatif bir devlet kuruldu. Böyle bir siyasi oluşumun fikri altyapısı da hazırды. Güney Slav Birliği (Yugoslavyacılık) düşüncesi daha 19. yüzyıldan beri mevcuttu. Sırp kralının yönetiminde ve merkezi Belgrad olan bir federasyon Sırp siyasi hedeflerine en yakın ve sürdürülebilir olanıydı. Bu süreçte Voyvodina ve Kosova'da Sırp egemenliği ve bu toprakların Sırp ulusunun bir parçası haline gelebilmesi için her türlü deportasyon veya asimilasyon politikalarına başvuruldu.²⁷ 1928'de devletin adı doğrudan Yugoslavya Krallığı oldu. II. Dünya Savaşı'na kadar Sırp hegemonyasında bir Güney Slav Devleti var oldu. II. Dünya Savaşı ve Alman işgaliyle dağılan bu devletin yerine Hırvat asıllı Josip Broz Tito liderliğinde Sosyalist bir federe devlet kuruldu. Tito bu yeni devleti 6 Slav devletinden oluşan bir federasyona dönüştürdü. Her ne kadar bu yeni devlette Arnavutlar (Kosova'da) ve Macarlar (Voyvodina'da) Slav olmadıkları gerekçesiyle kurucu unsurlar olarak kabul edilmemişlerse de Sırp'ların dışında 5 farklı Slav ulusu eşit statüde kurucu unsurlar olarak tanındı. Yeni devletin merkezi de Sırp'ların başkenti Belgrad'dı ve Sırp'ların eşitler arasında birinci, asıl kurucu unsur olma özellikleri devam ediyordu. Ama diğer unsurlara tanınan geniş özerklik ve eşitlik Sırp milliyetçiliğinin siyasi hedefleriyle örtüşmüyordu. Artık Sırp hegemonyası söz konusu olamayacaktı. Tito'nun 1980'deki ölümüne kadar uzanan süreçte yeni anayasalarla Macarlar ile Arnavutların ve Bosna-Hersek'teki Müslümanların (Boşnakların) durumu de iyileştirildi ve bu şekilde Yugoslavya Federasyonu'nda Sırp'ların dışında yedi özerk yapı ortaya çıktı.²⁸ Sırp'ların kılıçla ele geçirdikleri ve kısmen Sırp nüfusu da barındıran bu topraklarda barış zamanında ve bizzat Belgrad'dan çıkan siyasi kararlarla Sırp egemenliğinin zayıflatılması veya kaybedilmesi Sırp milliyetçi hedefleriyle örtüşmemekteydi. Bu düzenin günün birinde bozulacağı kesindi ve bu dağılma sürecinde Sırp milliyetçilerinin siyasi hedeflerinin meşruiyet zeminini oluşturacak tarih görüşleri hep taze tutuldu.

²⁶ Jelavich, age, s. 193-204, 238-347, 352-361; Ayşe Özkan, *Miloş'tan Milan'a Sırp Bağımsızlığı (1830-1878)*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2011; Selim Aslantaş, *Osmanlı'da Sırp İsyanı*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2007.

²⁷ Noel Malcolm, *Kosovo. A Short History*, New York: New York University Press, 1999.

²⁸ Monika Beckmann-Petey, *Der jugoslawische Föderalismus*, München: R. Oldenbourg, 1990, s. 36-74.

Nitekim Tito'nun ölümünden sonra Sırları mağdur edilmiş, haksızlığa uğramış bir millet olarak tanımlayıp onlara hak ettikleri yeri kazandırmayı vaad eden Sırp milliyetçisi Slobodan Miloşević'in devlet başkanlığına getirilmesi tesadüf değildir. Miloşević Yugoslavya'nın henüz dağılmasından önce Kosova ve Voyvodina'nın özerkliklerini sınırlandıran kararlarla Sırp milliyetçiliğinin siyasi hedeflerini gerçekleştirecek uygulamaları başlattı. SSCB'nin dağılışı Dođu Avrupa'daki sosyalist rejimlerin birbiri ardına yıkılması Yugoslavya'nın da dağılma sürecini beraberinde getirdi. Bu süreçte Sırp milliyetçilerinin hedefi bu dağılmadan mümkün olduğunca en büyük payla çıkmaktı. Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı ile elde edilmiş olan topraklar ve egemenlik Sırların hakkı ve doğal sınırları olarak görülüyordu. Bu sefer de Katolik Slovenler ve Hırvatların Sırp egemenliğine alınmasının imkânsızlığı ortadaydı. Ama geri kalanlar pekâlâ egemenlik altında tutulabilirdi ve bunun için Sırp milliyetçilerinin kontrolüne geçen Yugoslavya ordusu yeterince güçlüydü. Ayrıca Sırp milliyetçiliği bizzat Sırp nüfusun da yaşadığı topraklarda (Voyvodina'da kalabalık bir Sırp nüfusu, Bosna-Hersek'te nüfusun içte biri, Kosova'da ise çok daha az) hak iddia ediyordu. Bu Sırp milliyetçilerinin bakış açısına göre haksız bir işgal sayılamazdı. Nihayet Sırların yaşadığı toprakların birleştirilmesi, bunun için de bazı bölgelerin Sırp olmayan unsurlardan arındırılması ve Sırp anavatanına bağlanması gerekiyordu. Yugoslavya'nın dağılma sürecindeki çatışmaların özünde bu vardır.²⁹

Bütün bu siyasetin uygulanabilmesi için de güçlü meşruiyet kaynaklarına, güçlü tarih yorumlarına ve iddialara ihtiyaç vardı. Her savaş aynı zamanda bir propaganda savaşıdır. Nitekim Bosna'da çatışmalar yaşanırken Münih'e kapalı bir seminere konuşma yapmak üzere gelen bir Amerikalı araştırmacı Bosna-Hersek'teki Sırlar "şariat rejimine karşı mücadele ediyor" demişti. Kastettiği Aliya İzzetbegović'in liderliğindeki Bosna-Hersek yönetiminin bir şariat devleti kurmak istediği ve Sırların da bu şariat dayatmasına karşı kendilerini savunduklarıydı. Bu argüman "Avrupa'nın ortasında bir şariat devletine göz mü yumacağız" düşüncesinin yaygın bir şekilde dillendirildiği Avrupa kamuoyuna uygundu ve Avrupa'nın Bosna-Hersek meselesine geç müdahale etmesinde dikkate alınması gereken faktörlerden biridir. Ama sırf böyle bir gerekçe yeterli olmazdı. Tarihsel argümanlar da gerekiyordu ki bu argümanlar zaten tarih öğretimi, Ortodoks kilisesi ve diğer kanallarla kesintisiz olarak verilmişti ve hazırды.

²⁹ Tanıl Bora, *Yugoslavya. Milliyetçiliğın Provokasyonu*, 2. baskı, İstanbul: Birikim, 1995, s. 140-147; Leslie Benson, *Yugoslavia. A Concise History*, New York: Palgrave Macmillan, 2004, s. 141-154.

Ratko Mladić'in katliam emrini vermeden önce söylemiş olduğu “*Nihayet bu bölgenin Türklerinden intikam alma zamanı geldi*” sözüne tekrar dönecek olursak, bu sözden Mladić ve adamlarını kendileriyle aynı dili konuşan aynı devlet çatısı altında yaşamış oldukları komşularını gözünü bile kırpmadan infaz edecek bir psikolojide olduklarını anlıyoruz. Peki, hangi tarihi olay(lar) veya hikâye(ler) onları bu psikolojiye sokmak için araçsallaştırılmıştı? Siyasi iktidarlar siyasi hedeflerine ulaşmak için günün birinde buna ihtiyaç olacağını elbette ki hesaplamıştı. Şimdi Sırları gerektiğinde Boşnakları (veya Arnavutları) öldüren bir caniyeye dönüştürebilecek bu tarih algısını açıklamaya çalışalım.

Sırp tarih mitinin önemli halkalarından birinin 1389 Kosova Meydan Savaşı (Koso Polye) olduğunu Sırp genci ve Türk genciyle ilgili anekdotla belirtmiştim. Fakat hikâye bununla sınırlı değil. Sırlar kendilerini Ortaçağ'da Hıristiyan Avrupa dünyasını barbar Türklere karşı korumak için bir ön duvar (antemurale christianitatis) olarak görmektedir. Nihayet 28 Haziran 1389'da Sırlar bu uğurda can vermiş ve Sırp kralı Lazar hayatını kaybetmiştir. Bundan sonra yüzyıllar süren Türk esareti başlamış ve Sırlar karanlık dönemde her türlü kötü muameleye maruz kalmış, köleleştirilmiş ve zorla Türkleştirilmiştir. Bu zorla Türkleştirilen Sırlar şimdiki Müslüman Boşnaklar'dır ve onlar Sırlığa ve Sırp dinine ihanet ederek “Türk” olmuşlardır (poturcima). 1690'larda Kosova'daki Sırp Patriği (İpek Patriği) bölgedeki Sırları da yanına alarak kuzeye Voyvodina'ya göç etmiştir. Bu şekilde Kosova'daki Sırp nüfusu azalmış ve Türk idaresinde Arnavutlar oraya gelip yerleşmiş, nüfus çoğunluğunu bu şekilde ele geçirmişlerdir. Sırp dini, kültürü, gelenekleri, meslekleri ve ekonomisi bu karanlık dönemde ezilmiş, bastırılmış ve geri gitmiştir. Sırlar Batı Avrupa'daki gelişmelerden koparılmış ve bu yüzden hâlâ devam eden geri kalmışlığın temelleri atılmıştır. Nihayet Sırlar 1804'te Türk esaretine karşı başkaldırıp isyan ettiğinde Türkler Sırları cezalandırmak için öldürdükleri Sırların başlarını keserek bunlardan bir kelle kule (qele kula) yapmışlardır. Türklerin Sırlara karşı yaptığı katliamların sembolü budur.³⁰

İşte Srebrenica'da Mladić'in sözünü ettiği “dayılar” Sırları baskı altında tutup ezen Yeniçerilerin liderleridir. Bosna'daki Boşnaklarla savaşmak Mladić için yüzyıllar boyunca devam eden “Türk boyunduruğuna” karşı savaşmakla eş anlamlıdır. Oradaki Müslümanlar da Sırları katledip kelle kuleleri yapan Türklerdir. Bu nedenle onların katledilmesi de mübahdır.

³⁰ Sırp tarih ders kitapları için bkz. Gencer Özcan'ın “Balkan ve Karadeniz Ülkelerinde Güncel Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı / Türk İmajı” başlıklı projedeki rapor. Ayrıca bkz. Mehmet Alparğu, Zeynep İskefiyeli, “Sırp Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı İmajı”, *Türk Tarihinde Balkanlar*, ed. Z. İskefiyeli vd., Sakarya: Sakarya Üniversitesi, 2013, s. 1411-141432; Dubravka Stojanovic, *Populism The Serbian Way*, Belgrad: Peşçanik, 2017, s. 153-165.

Ayrıca bu boyunduruğun izleri olan camiler ve diğer dinî eserlerin tahrip edilip yok edilmesi de mübahtır. Sonuçta caniler ve karanlık bir dönemin izleri birlikte yok edilmektedir. Özetle Mladić ve adamlarının akıllarındaki tarih algısı bu şekildedir. Bu algı siyaset tarafından bilinçli olarak devam ettirilmiş ve kritik bir anda siyasi bir hedefi gerçekleştirirken işlevselliğini ispat etmiştir. Aksi takdirde Srebrenica'nın hikâyesi farklı bir şekilde gelişebilirdi.

Aynı şekilde "Sırp kültürünün beşiği" olarak Sırp milliyetçileri ve Sırp kilisesi tarafından tarif edilen Kosova'daki Arnavutlar da aynı soğukkanlılıkla katliamlara ve tehcire maruz kalmıştır. Sonuçta "Sırp medeniyetinin beşiği" tekrar Sırlara mâl edilecektir. Ancak silahlı bir NATO müdahalesi Sırları durdurabilmiştir. Aksi takdirde Sırp milliyetçileri hedeflerini kesin olarak sağlayana kadar durmak niyetinde değildi. Günümüzde de Sırp milliyetçilerinin siyasi emel ve tarih öğretileri sona ermiş değildir ve devam etmektedir. Bu tarih öğretisi uygun şartlar vaki olduğunda tekrar devreye sokulmak üzere yaşıatılmaktadır.

BALKANLARDA TARİH SORUNUNUN KAYNAĞI OLARAK KİMLİK SİYASETİ

Balkan halklarının kültürü birçok yönüyle (dil veya din-mezhep bakımından) ortaklıklar içermektedir ve karşılıklı asimilasyonlara müsaittir. Bu nedenle Balkanlardaki hemen her ulus asimile olmama ve asimile etme ikilemi arasında bir kimlik siyaseti gütmektedir. Asimile olmamak için kendi kimliğini bu benzerlik ve ortaklıklara karşı da koruma altına alma ihtiyacı söz konusudur. Bunun da en kolay yolu ötekileştirme, kalın sınırlar çizme, farklılıkları vurgulama, yeni farklılıklar üretme ve bütün bunlara tarihi argümanlar üretme yoluna gitmektedir. Bu kimlik siyaseti kendi kimliğini korumak ve başka kimliklere asimilasyonu engellemek için kullanılmaktadır. Öte yandan asimile etmek için buna hizmet eden tarih tezleri üretmek gerekli asimilasyon politikaları takip edilmektedir.

Ayrılıkları vurgulayan kültür siyasetine örnek vermek gerekirse, örneğin Yugoslavya'da Sırp-Hırvat-Boşnak toplumlarının kullandıkları dil neredeyse bütünüyle aynıdır. Din ve mezhep bazında ayrılmış olan bu topluluklar Yugoslavya'nın dağılma sürecinde farklı uluslar olarak büyük bir çatışma içine düşmüşlerdir. Bu süreçte başta Hırvatlar olmak üzere Boşnaklar ve Sırlar kullandıkları dilde farklılıkları ön plana çıkaran bir dil siyasetine yönelmişlerdir.³¹ Oysa Tito yönetimi altında bir Yugoslavya kimliği yaratılmak istenmiş ve farklılıklardan ziyade ortaklıklar vurgulanmaya çalışıl-

³¹ Miloš Okuka, *Eine Sprache - viele Erben: Sprachpolitik als Nationalisierungsinstrument in Ex-Jugoslawien*, Klagenfurt: Wieser Verlag, 1998.

mıştı. Ama bu, o dönemde de milliyetçilerin istediği bir şey değildi. Alttan alta bu politikaya karşı direnmiş ve nihayet 1980’de Tito’nun ölümünden sonra açık açık milliyetçi projelerini ön plana çıkarmaya başlamışlardı.

Başka bir örnek Bulgaristan ve Makedonya Cumhuriyeti meselesidir. Bulgarca ve 1945’ten itibaren standartlaştırılmış Makedonca temelde birbirine çok yakındır. Bununla birlikte Makedonca oluşturulurken Bulgarca ile ortaklıklarını en aza indirmek, bu yolla Makedonca’nın varlığını ve devamını konsolide etmek hedeflenmiştir. Bu farklılaştırma çabası o kadar ileri gitmiştir ki her iki dilin alfabesi de Kiril alfabesi olmasına rağmen aynı ses için kullanılan harflerde bile farklılığa özen gösterilmiştir. Bulgarca “ya” yerine Sırp alfabesindeki gibi “ja” kullanılması buna bir örnektir. Hattâ Bulgarca “ı” harfi Makedoncada da ses olarak bulunmasına rağmen alfabe de yoktur. Bunlar gibi çok sayıda örnek sıralanabilir. Bunun da ötesinde Makedoncada Türkçe, Sırpça, hattâ Yunanca kelimelerin atılması için özel bir gayret gösterilmemiş, yabancı kelimeleri arındıran Bulgarca dili ile bu yolla da farklılığını vurgulamıştır.³²

Dili “yabancı kelimelerden arındırma” konusunun Balkanlardaki şampiyonu Yunanistan’dır. Kimlik siyasetinin önemli bir parçasını oluşturan dil siyaseti 1830’lardan itibaren önemli bir tartışma konusu olmuştur. Osmanlı Rumlarının konuştuğu, çok sayıda Türkçe ve diğer Balkan dillerinden etkilenmiş olan dil “Barbar” etkiler altında kalmış halk dili (dimotiki) olarak reddedilmiş, bunun yerine “arındırılmış” bir dil (katharevusa) icat edilmiştir. Resmen bu dil bazı kesintilerle birlikte 1974’e kadar Yunanistan’ın resmî yazışma ve eğitim dili olarak hizmet etmiştir.³³ Halk dili ile arındırılmış dil arasındaki fark o kadar büyüktü ki insanlar ancak okul eğitiminden sonra bu dili anlayıp kullanabiliyordu. Münih’te bir Yunan öğrenci arkadaşımın dedesiyle tanıştığımda kendisi henüz çocukken 1923’te mübadele ile Yunanistan’a göç ettiklerinde “arındırılmış” dildeki radyo haberlerini anlamadıklarını ve sıklıkla radyodan Türkçe haber dinlediklerini anlatmıştı. İç siyasette sağ kesim “arındırılmış” dil taraftarı iken sol kesim “halk dili” yanlıydı. Ülkedeki iç çatışmalar, örneğin 1945-1949 iç savaş döneminde, 1960’lardaki siyasi rekabet döneminde iki taraf arasında dil konusunda da çatışmalar yaşanmıştı. 1968’de darbeyle iktidara gelen cunta

³² Christian Voss, “The Macedonian Standard Language: Tito - Yugoslav Experiment or Symbol of ‘Great Macedonian’ Ethnic Inclusion?”, *Language Ideologies, Policies and Practices: Language and the Future of Europe*, ed. C. Mar-Molinero, P. Stevenson, New York: Palgrave Macmillan, 2006, s. 118-132.

³³ Anna Frangoudaki, *Glossa kai ideologia: kinoniologiki prosengisi tis ellinikis glossas*, Athens: Odysseas, 1987; Robert Browning, “Greek Diglossia Yesterday and Today”, *International Journal of the Sociology of Language*, 35 (1982), s. 49-68; Peter Mackridge, “Byzantium and the Greek Language Question in the 19th century”, *Byzantium and the Modern Greek Identity*, ed. David Ricks, Paul Magdalino, Londra: Ashgate, 1998, s. 49-62.

hükümeti “arındırılmış” dili zorla dayatmış ve “halk dili”ni yasaklamıştı. Bu durum 1974’de askerî yönetimin yıkılması ve demokrasiyle geçişle birlikte değişmiş ve 1982’de “halk dili” resmen Yunanistan’da yazışma ve eğitimde kullanılan dil haline gelmiştir. Ama dikkat etmek gerekir ki yüz yılın üzerinde devam eden bu dil kavgasında “halk dili” arındırılmış dilden ve Eski Yunancadan çok sayıda kelime almış ve “yabancı” unsurlar, genellikle Türkçe kelimeler dilden çıkarılmış, nihayetinde halk dili de epeyce “arındırılmış” bir dil haline gelmiştir.

Yunanistan’daki bu dil siyaseti sürecini Yunanlılar Türklere asimile olmaktan korktuğu için dillerini farklılaştırmaya çalıştı diyerek açıklayamayız. Bunun az da olsa bir etkisi olmuştur şüphesiz. Fakat Türklere farklı olmanın temelinde farklı dinlere mensup olmak daha büyük bir önem taşımaktadır. Nitekim anadili Yunanca olan Girit Müslümanları mübadeleyle Türkiye’ye göç ettirilmiş, anadili Türkçe olan “Karamanlılar” Ortodoks Hıristiyan oldukları için Yunanistan’a gönderilmiş ve bunlar gittikleri devletin kültürüne asimile olmuşlardır.³⁴ Demek ki Yunanistan’daki arındırılmış dil politikasını açıklamak için daha farklı noktaları da dikkate almak gerekmektedir. Bu konuyu açıklayabilmek için de gene tarih algısı devreye giriyor.

Avrupa’da Rönesans Eski Yunan’ın keşfi demektir. Rönesans’la birlikte Batı medeniyetinin kaynağı olarak eski Yunan medeniyeti kabul edilmiş ve “yeni” Yunanlılar da bu eski Helenlerin torunları olarak görülmek istenmiştir. Yunan milliyetçiliği ilk ortaya çıktığında bu akıma öncülük eden iki önemli isim vardır: Rigas Velestinlis ve Adamantios Korais. Bunların her ikisi de Yunanlığı tanımlarken antik Helenlere dayanmış ve Batı’daki rönesans algısına uygun bir Yunan kimliği tasavvur etmişlerdir. Ardından Alman romantizmi ve “Filhelenizm” (Helen dostluğu) akımları da Osmanlı yönetimindeki Rumları “eski Helenlerin barbarların esareti altındaki torunları” olarak tasvir etmişlerdir. Nihayet 1821’de başlayan Yunan ayaklanmasından 1830’daki bağımsızlığa giden süreçte Batılı güçlerin manevi ve maddi katkıları yadsınamaz. Bu şartlar altında bağımsızlığını kazanmış ve o zamana kadar kendisi “Romios” (Rum, yani Romalı) olarak adlandırmış bu topluluk, kendisini Eski Yunan’a atıfla artık “Helen”, devletini de “Hellas” (Ellada) olarak adlandırmıştır. Batı’nın ve Yunan devrimcilerinin gözünde Yunanistan’ın kurulması antik Helenlerin yeniden diriliği, yeniden doğuşu gibidir.³⁵ Böyle bir ulusun Türkçeye karışmış ve “barbarlaşmış”

³⁴ Evangelia Balta, *Gerçi Rum İsek De Rumca Bilmez Türkçe Söyleriz. Karamanlılar ve Karamanlıca Edebiyat Üzerine Araştırmalar*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.

³⁵ Herkül Millas, *age.*; Edgar Hösch, *Geschichte der Balkanländer. Von der Frühzeit bis zur Gegenwart*, Münih: C. H. Beck, 1993, s. 141-145, 167-170.

bir dil kullanması bu nedenle kabul edilemezdi. Bu nedenle halen kilisede yaşatılmış ve “yabancı” etkilerden korunmuş olan “katharevusa” benimsenmiştir. Eski Yunanca ile mevcut Yunanca arasındaki fark artık o kadar büyüktü ki hiçbir şekilde bütünüyle Eski Yunancaya dönüş söz konusu olmazdı. Fakat “katharevusa” kabul ettirmesi zor da olsa imkânsız değildi. Bu nedenle böyle bir yol izlenmiştir.³⁶

Özetleyecek olursak; Yunanistan’daki dil siyaseti de bir kimlik siyasetinin sonucuydu ve bu siyaset gerçekte var olan değil de Avrupa’nın görmek istediği bir Yunan ulusu yaratmak için takip edilmişti. Peki, bu şekilde ne olacaktı? Türklere daha uzak, ama Avrupa’ya daha yakın bir Yunan ulusu inşa edilmiş olacaktı.³⁷ Nitekim bu çok kolay olmadı, ama günümüzden bakacak olursak büyük ölçüde başarıldığını söyleyebiliriz.

Kültürel yakınlık ve asimile etmek veya asimile olmamak siyasetine bir başka örnek de Rum Ortodoks Patrikhanesi’ne bağlı olan Balkan Ortodokslarının patrikhaneye olan ilişkileridir. Osmanlı döneminde dinî aidiyet kimliğinin –en azından resmî olarak– en önemli belirleyicisiydi. Ortodoks bir Bulgar, Sırp, Arnavut, Rumen vb. hepsi “Rum milleti”nin mensubuydu.³⁸ 19. yüzyıldan itibaren milliyetçi akımların da etkisiyle “Rum” kavramı “Helen” kavramına doğru dönüşürken³⁹ Yunanca konuşmayan Balkan toplulukları da bundan etkilendi. Yunanistan özellikle Makedonya Meselesinde binlerce örneğini görebileceğimiz gibi Rum patrikhanesine mensubiyeti Yunanlığa asimilasyon için bir araç olarak kullanmak istemiştir ve kullanmıştır da. Osmanlı’ya karşı ayaklanan Moralı Yunanların önemli bir kısmının Arvanid (Arnavut) olması, hattâ ilk Yunan milliyetçisi olarak kabul edilenlerden Rigas Velestinlis’in Ulah (Romence konuşan

³⁶ Dil sorunuyla ilgili ayrıca bkz. Aslı Çete, “18. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Yunanistan’da Dil Sorunu ve Ulusal Bireyin İcadı”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 36/1 (Haziran 2019), s. 85-98.

³⁷ Genel olarak dil ve ulus inşası hakkında bkz. Benedict Anderson, *Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, çev. İ. Savaşır, İstanbul: Metis Yayınları, 1993, s. 83-98. Türk ve Yunan milliyetçilikleri hakkında bkz. Umut Özkırımlı, Spyros A. Sofos, *Tarihin Cenderesinde Yunanistan ve Türkiye’de Milliyetçilik*, çev. S. Tekin, Ö. Bülbül, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayını, 2013.

³⁸ Osmanlı millet sistemi hakkında bkz. M. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*, İstanbul: Klasik, 2004; Benjamin Braude / Bernard Lewis (eds.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire. The Functioning of a Plural Society*, 2 vol., New York and London: Lynne Rienner, 1982; Michael Ursinus, “Millet”, *Encyclopaedia of Islam* (2nd ed.). Leiden: Brill 2012.

³⁹ Millet sisteminin 19. yüzyılda milliyetçilikle etkileşimi için bkz. Dimitris Stamatopoulos, “From Millets to Minorities in the 19th – Century Ottoman Empire: an Ambiguous Modernization”, *Citizenship in Historical Perspective*, ed. S. G. Ellis, G. Háfadanarson, A.K. Isaacs, Pisa: Edizioni Plus - Pisa University Press, 2006, s. 253-273. Ayrıca Pashalis Kitromilidis’in çalışmalarına bkz. *Enlightenment, Nationalism, Orthodoxy: Studies in the Culture and Political Thought of Southeastern Europe*, Londra: Routledge, Variorum Collected Studies, 1994.

bir topluluk) olması gibi örnekleri sıralayabiliriz. Nitekim kilisenin olduğu gibi patrikhanenin açtığı modern cemaat okulları da Yunanca eğitim vermekte, Yunan kimliğini aşılarmaktaydı. Millet-i Rum'a mensup olmanın Yunanlığa asimilasyonu beraberinde getirdiğini gören diğer Ortodoks Balkan toplulukları buna karşı kalın çizgiler çekmeye çalışarak bu asimilasyonu durdurmaya çalışmışlardır. Hattâ Bulgar milliyetçiliğinin ilk önemli hamlesi Bulgarları Rum patrikhanesinden bütünüyle koparacak yeni bir kilise kurma girişimi olmuştur. "Eksarhlık Kavgası" diye adlandırılan zorlu bir süreçten sonra nihayet Bulgarlar 1870'te ayrı bir Ortodoks millet olarak tanınmış ve halen Rum patrikhanesine bağlı olup Bulgarca konuşan Makedonyalı toplulukları patrikhaneden koparmak için yoğun bir mücadeleye girişmişlerdi. Makedonya Sorunu diye adlandırılan meselenin özünde de bu mücadele vardır.⁴⁰ Bulgar-Makedon komiteleri Bulgarca/Makedonca konuşan ve patrikhaneye tâbi olan Makedonyalıları patrikhaneden ayrılıp Bulgar Eksarhanesine bağlanmaları için yalnızca tehdit etmekle kalmamış, bu uğurda sayısız cinayetler de işlemişlerdir. Bütün bunlar Yunanlığa asimile olmamak için başvurulmuş yöntemlerdir.

Buna karşılık Yunanistan da Makedonya'da kendi eliyle kurduğu bir komite aracılığıyla patrikhaneden zorla çıkarılan veya gönüllü olarak çıkan Bulgar/Makedon, Ulah, Arnavut gibi topluluklara karşı gerektiğinde silah zoru kullanmış ve cinayetler işlemiştir. Makedonya örneği bu asimilasyon kavgasının ilginç bir tezahürüdür ve Balkanları anlamak için bir anahtar niteliğindedir.⁴¹ Nitekim Balkan Savaşlarından sonra Yunanistan'ın eline geçen Makedonya topraklarında yaşayan Slavların Metaksas döneminde isimleri zorla değiştirilmiş, kimlikleri yasaklanıp baskı altına alınmış ve zorla asimilasyon sürecine tâbi tutulmuşlardır. Günümüzden bakacak olursak bu asimilasyon sürecinin büyük ölçüde başarılı olduğunu söyleyebiliriz.

Yunanca konuşan ve patrikhaneye tabi olan bir topluluğun yeni kurulmuş bir Balkan devletinde başka bir ulusa asimilasyonu ise neredeyse mümkün değildi. Bu nedenle örneğin Bulgaristan'ın sahil kasabalarının birçoğunda Ortodoks nüfusun çoğunluğunu oluşturan Rumlar asimile edilmeye çalışmak yerine doğrudan zorla göçe tabi tutulmuş veya göç etmeleri için her türlü yola başvurulmuştur.⁴² Hattâ bu süreçte köken itibarıyla Bulgar olup Rumca eğitim ve kilisenin etkisiyle Rumlaşan Filibeli tekstilci Gümüşgerdan ailesi bile Bulgaristan'da kalmak yerine Yunanistan'a göç

⁴⁰ Fikret Adanır, *Makedonya Sorunu*, çev. İ. Catay, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2001, s. 45-387

⁴¹ Adanır, *age.*, s. 125-143; Mehmet Hacısalihoğlu, *Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918)*, çev. İ. Catay, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2008, s. 100-128.

⁴² Mehmet Hacısalihoğlu, *Doğu Rumeli'de Kayıp Köyler: İslimye Sancağı'nda 1878'den Günümüze Göçler, İsim Değişiklikleri ve Harabeler*, İstanbul: Bağlam, 2008, s. 54-56.

etmeyi tercih etmiştir.⁴³ Bu şekilde Bulgaristan'ın Rumlara ve Rumlaşmış Bulgar asıllılara (Gırkomani) yönelik asimilasyon politikası başarısız olmuş, mübadele veya zorunlu göç ettirme yoluyla ülke onlardan “arındırılmıştır”.

Buna karşılık Bulgaristan sınırları içinde kalan Pomaklar için durum farklı olmuştur. Pomaklar Müslüman olmakla birlikte büyük ölçüde Bulgarcayla örtüşen bir Slav dili konuşmaktaydı. Bulgar milliyetçileri Pomakların zorla Müslümanlaştırılmış Bulgarlar olduğu tezini ileri sürerek onları asimile etme yoluna gitmiştir. İlk asimilasyon denemesi Balkan Savaşlarında Rodopları ele geçirir geçirmez Bulgar yönetiminin Pomakları zorla vaftiz edip camilerini kiliseye dönüştürmesi olmuştur.⁴⁴ Bu zorla din ve milliyet değiştirme politikası savaş sonrasında Osmanlı Devleti ile başlayan ittifak görüşmeleri sürecinde sonlandırılmıştı. Fakat Bulgar siyasetinin Pomaklara yönelik asimilasyon hedefi değişmemişti. Rejim değişse de bu siyasi hedef sabit kalmıştı. Nitekim Jivkov yönetiminde 1970'lerin başında yeniden zorla isim değiştirme politikası ile Pomakların isimleri Bulgarlaştırıldı. Direnenler Belene Kampı'na gönderildi.⁴⁵ Okullarda ve diğer basın yayın kuruluşlarındaki yoğun propagandanın ve baskıların yardımıyla Bulgaristan Pomakların asimilasyonunda kısmen başarı elde etti diyebiliriz. Günümüzden bakıldığında Bulgaristan'da azınlık haklarını ele alan çalışmalarda bile Pomaklar “Bılgarite Myusyulmanı” veya “Bılgarite Mohamedani”, yani “Bulgar Müslümanlar” olarak tanımlanmaktadır.⁴⁶

Fakat bu politikayı 1984 Aralık-1985 Şubat döneminde Türklere yaygınlaştırmak hem dil, hem din farkı ve Bulgaristan'ın yanibaşında bir Türk ulus devletinin varlığı gibi nedenlerle gerçekleştirilebilir bir temele sahip değildi. Buna rağmen Jivkov ülkede tek bir azınlık bırakmamak ütopyasına uygun olarak bu adımı attı. Bu hamlede Pomaklar için kullanılan aynı tarihsel argümanı kullandı: “Türk boyunduruğu döneminde zorla Türkleş-

⁴³ Neriman Ersoy-Hacısalıhoğlu, “Textile Trade in Bulgaria in the Mid-19th Century and the Gümüşgerdan Family”, *Living in the Ottoman Ecumenical Community, Essays in Honour of Suraiya Faruqi*, ed. V. Costantini, M. Koller, Leiden: Brill, 2008, s. 181-200, s. 197.

⁴⁴ Pomakların zorla Hıristiyanlaştırılması hakkındaki belgeler için bkz. Veliçko Georgiev / Stayko Trifonov, *Pokrstvane to na Bılgarite Mohamedani 1912-1913: Dokumenti*, Sofya: Akad. İzdat. Marin Drinov, 1995. Ayrıca bkz. Ahmet Akgün, “Bulgaristan'da Asimilasyon ve ‘Zavallı Pomaklar’ Adlı Bir Risale”, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8 (13) (Mayıs 2001), <http://sbe.balikesir.edu.tr/dergi/edergi/c8s13/makale/c8s13m1.pdf>. Ayrıca bkz. Ömer Turan, “Rodoplarda 1878 Türk-Pomak Direnişi ve Rodop Komisyonu Raporu”, *Türk Kültürü Araştırmaları*, 34/1-2 (Ankara 1998), s. 129-156.

⁴⁵ R. J. Crampton, *A Concise History of Bulgaria*, 2. baskı, New York: Cambridge University Press, 2007, s. 199; Victor D. Bojkov, “Bulgaria's Turks in the 1980s: A Minority Endangered”, *Journal of Genocide Research*, 6 (3) (September 2004), s. 343-369.

⁴⁶ Örnek olarak bkz. Evgeniya Kalinova, İskra Baeva, “Vızroditelniyat Protse”. *Bılgarskata Dirjava i Bılgarskite Turtsi*, Cilt 1, Sofya: Dirjavna Agentsiya “Arhivi”, 2009, s. 28.

Asimilasyon politikalarında yer isimlerini değiştirme siyasetlerinin de önemli bir yer tuttuğunu belirtmek gerekir. Bu siyaset de Balkan ülkelerinin neredeyse tamamında karşımıza çıkmaktadır.⁵¹

Asimilasyon korkusu ve buna karşı tarihin araçsallaştırılmasına bir örnek olarak günümüz Kosova Cumhuriyeti ve Türkiye ile ilişkilerine bakabiliriz. Yukarıda Kosova Arnavutlarının Yugoslavya Krallığı döneminde maruz kaldığı asimilasyon baskılarına ve bu politikaların başarısız olduğuna kısaca değinmiştik. Fakat Kosova Arnavutları ile Türkiye'nin ilişkisine baktığımızda aynı durumu görmemekteyiz. Kosova Arnavutları Türkiye'ye göç ettikten sonra büyük ölçüde hızlı bir şekilde Türklerle kaynaşmışlardır. Hattâ Yugoslavya yönetimindeki Kosova'da bile Arnavutların önemli bir kısmı Türkçe konuşmuş ve azımsanmayacak bir kitle kendisini Türk olarak tanımlamıştır. Ortak din, tarih ve kültürel yakınlık, ayrıca maruz kalınan baskılar karşısında kader birliği ve Türkiye'nin bir çeşit anavatan fonksiyonu taşıması Arnavutların Türk kimliğine asimilasyonunu teşvik eden, etkileyen faktörler olmuştur. Bu “Türkleşme tehdidi”ne karşı mücadele edebilmek için hem Arnavutluk'ta hem de Kosova'da kullanılan temel araçlardan biri tarihtir. “Türklük” ve “Arnavutluk” arasında kalın bir çizgi çekmek için ötekileştirme kaçınılmaz görünmekte ve bunun için de tarih öğretimi ön plana çıkmaktadır. Yukarıda bahsettiğimiz Tiran'daki röportajlarda Osmanlı algısı tartışmalarında karşılaştığımız görüşlerin arka planında bu asimile olma korkusunun da bulunduğunu düşünebiliriz.

Osmanlı yönetimine ısrarla “Türk işgali” denmesi, İskender Bey'in en önemli tarihî kahraman olarak Türklere karşı mücadelelerinin abartılı bir şekilde anlatılması, “zorla Müslümanlaştırılma” söylemi gibi birçok tarih görüşü ile Osmanlı yönetimi ve Türk kültürü ile Arnavutlar arasında kalın bir çizgi çekilmeye çalışılmaktadır.

Arnavut devletlerinin bu endişesini geçen yıllarda daha yoğun olarak çalışmaya başladığım İstanbul Kosova Kültür Merkezi üzerinden de gözlemleme fırsatı buldum. Türkiye'deki Arnavutlara Arnavutça öğretmek ve Arnavutluk ve Kosova ile ilişki kurmalarını sağlamak amacıyla yürütülen dil kursu, panel gibi etkinlikler yanında yılda bir kez ve her kişinin yalnızca bir sefer katılabileceği bir Arnavutluk, Kosova gezisi düzenlenmektedir. Bu geziye ayrıca bölgeyle ilgili çalışan hocalar ve Arnavutça öğrenen, ama Arnavut asıllı olmayan öğrenciler de davet edilebilmektedir. Gezide önce Arnavut kültürünün merkezi olarak Tiran ziyaret ediliyor. Ardından İskender Bey'in kalesinin bulunduğu Kruya ve İskender Bey Müzesi, Draç (Dur-

⁵¹ Mehmet Hacısalihoğu, Gencer Özcan, “Balkanlar'da Yer İsimlerini Değiştirme Siyaseti: Avusturya, Yunanistan, Bulgaristan ve Türkiye Örnekleri”, *Türk Tarihinde Balkanlar / Balkans in the Turkish History*, ed. Zeynep İskefiyeli vd., Sakarya: Sakarya Üniversitesi, 2013, s. 1327-1354.

res) ve İşkodra ziyaret ediliyor. Oradan Kosova'nın başkenti Priştine'ye geçiliyor ve Kosova'da Prizren, Firzovik (Ferizaj) gibi yerler, Kosova'da Sırp yönetimine karşı mücadelenin sembolü Adem Yaşari'nin ve diğer şehitlerin mezarı ziyaret ediliyor. Fakat ziyaret edilen yerler arasında Sultan Murad'ın türbesi yok. Seyahate katılan Türkiye Arnavutlarının sorularına rağmen bunun seyahat planında öngörülmediği belirtiliyor.⁵² Benim bulunmadığım seyahatlerden birinde Arnavut Gençlik Birliği başkanı olarak geziye katılan bir Arnavut genç İşkodra Kalesi'ni gezerken tarihî bilgiler vermiş ve “burada çok Türk kanı döktük” şeklinde bir cümle sarf etmiş. Bu da geziye katılanlar arasında rahatsızlığa yol açmış. Çünkü Türkiye'de yaşayan Arnavutlar orada resmedilmeye çalışılan böyle bir Türk-Arnavut karışıklığı görmüyor ve görmek de istemiyor. Katıldığım seyahatte Diaspora Bakanlığını da ziyaret edip bakan yardımcısıyla bir toplantı yaptık. Bakanlıkta dikkatimi çeken noktalardan biri farklı ülkelerde (özellikle Orta ve Batı Avrupa ülkelerinde) yaşamış ve meşhur olmuş Arnavut asıllı kişilerin resimlerinin duvara asılmış olmasıydı. Buna karşılık Türkiye Arnavutlarından hiç kimsenin fotoğrafı yoktu. Hiç olmazsa Arnavut asıllı olduğunu şii- rinde de ifade eden ve Türk istiklal marşının yazarı Mehmet Akif Ersoy'un fotoğrafı duvara asılabilirdi.

Seyahatte veya kültür merkezindeki ana konulardan biri de Kosova'da Türkçe konuşanların aslında Türk olmadığı, Arnavut oldukları tartışmasıydı. Nitekim Kosova'da yaşayan Türklerin en çok şikâyet ettiği konuların başında Arnavutların kendilerine sürekli olarak “siz Türk değil, Arnavutsunuz” baskısı gelmektedir. Bu şekilde Kosova yönetimi bir yandan Türk kimliğine asimile olmayı engellemeye çalışmakta, öte yandan Türk kimliğine asimile olanları veya Türk olanları da Arnavut kimliğine asimile etmek istemektedir. Bu tavır Arnavut kimliğini korumak ve sağlamlaştırmak siyasetinin bir parçası olarak görülebilir. Bu tavrın bir ürünü olarak İstanbul'daki Kosova Kültür Merkezi'nde gen çalışmaları hakkında yarı bilimsel bir konferans bile organize edilmiş, ABD'deki gen araştırma merkezlerinden birine test yaptırmak üzere tükürük göndererek test yaptırmış ve testin sonucunu sosyal medya üzerinden “Artık Arnavut olduğumu kesin olarak tespit ettim, bundan sonra bunun için ne gerekiyorsa yapacağım” mealinde paylaşımlar yapılmıştır. Bu örneklerden de görüleceği üzere siyasi ve diplomatik olarak iyi yürüyen ilişkilere rağmen Arnavut-Türk ilişkisi asimile olmama ve asimile etme ikilemi üzerine inşa edilmiştir. Buradan yola çıkarak Arnavutlar arasında olumsuz bir Osmanlı-Türk imajı propagandası bu kimlik siyaseti bakımından kaçınılmaz görülmektedir. Ders ki-

⁵² Zeyneb Gökçe, “Kosova Kültür Merkezi ile Arnavutluk ve Kosova Gezisi”, *BALKAR Bülten*, sayı 2/2018 Güz, s. 69-72.

taplarında revizyon taleplerinin bir türlü karşılık bulamaması ve mevcut olumsuz imgenin devam etmesinin ana sebeplerinden birinin bu olduğunu söyleyebiliriz.

Özetleyecek olursak, kültürel yakınlık ve kimlikler arasında keskin çizgilerin bulunmaması Balkan ülkelerinde birbirini ötekileştiren tarih görüşlerinin mevcudiyetinin ve devamının dayanaklarından biridir. Geçmişte Ortodoks Hıristiyan Bulgar, Arnavut, Ulah, Sırp, Rumen kimliği ile Rum Yunan kültürlerinin yakınlığı, Türk-Arnavut kültürlerinin yakınlığı, Sırp-Hırvat-Boşnak dillerinin aynı oluşu, Bulgar-Makedon dilleri ve kültürünün aynı/yakın oluşu gibi faktörler kendi kimliğini konsolide edebilmek adına dil ya da din kardeşini şeytanlaştıran bir tarih anlatımı üretmeyi beraberinde getirmiştir. Şüphesiz bu açıklama tarih sorununu açıklamak için tek faktör değildir, ama önemli faktörlerden biridir diye düşünüyorum.

DEĞERLENDİRME:

BALKANLARDA TARİH PROBLEMİ ÇÖZÜLEBİLİR Mİ?

Şimdiye kadar yapmaya çalıştığım analizde Balkanlarda mevcut devletler ve siyasetlerini ele alarak tarihle bitmeyen kavganın bu siyasetlerin bir ürünü olduğunu ifade etmeye çalıştım. Ama bir analiz düzeyi olarak bu açıklama yeterli midir? Elbette ki hayır. Tarihle kurulan bu ilişkinin Balkanlarda böyle bir şekil almasının daha derin kaynaklarını da analiz etmeye çalışmak gerekir.

Balkan halklarının uluslaşma süreçleri ve kurulan devletlerin tasarladıkları geniş sınırlar, bu sınırların gerçekleştirilememiş olması veya ele geçirilen toprakların elde tutulabilmesi, kendilerine yakın azınlık topluluklarının asimile edilmesi veya başka bir Balkan ulusuna asimile olmayı engellemek gibi çok sayıda –temelde siyasetle ilgili– nedenlerle Balkanlarda tarihin dünyadaki başka bölgelerden belki daha fazla araçsallaştırıldığını gördük. Bu sorunların 19. yüzyılda olduğu gibi 21. yüzyılın başlarında da farklı örneklerle birlikte devam ettiğini gözlemledik. Bütün bunların arka planında Balkan ulus devletlerinin aralarındaki sınırların henüz tam mânâsıyla oturmadığı ve Balkanlardaki ulusal kimliklerin de henüz tam mânâsıyla konsolide olmadığı, ulusal sınırlar ve kimlik mücadelesinin farklı boyutlarda ve değişen mekânlarda devam ettiğini söyleyebiliriz. Bu rekabet ve endişeler devam ettiği sürece de tarihin olumsuz anlamda araçsallaştırılması devam edecektir.

Bu rekabet ve endişelerin azalması veya bütünüyle ortadan kalkması Avrupa Birliği üyeliği gibi uluslar üstü bir çatı altında bir araya gelmeye mümkün olabilir mi veya ne kadar mümkün olabilir sorusunun ayrıca ele alınması gerekir. Birliğe üye olan Yunanistan ve Bulgaristan'daki ge-

lişmelere bakarak bir değerlendirme yapacak olursak, AB üyeliğinin bu iki ÷lkede tarihle ilişkide radikal bir değişikliği beraberinde getirmediğini söyleyebiliriz. Belki Balkan ÷lkelerinin tamamının birliğe üye olması sonrasında AB'nin olumlu etkisi daha fazla hissedilecektir. Fakat bu da kısa vadede gerçekleşecek bir süreç gibi görünmemektedir.

KAYNAKÇA

- “Balkan ve Karadeniz ÷lkelerinde Güncel Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı Türk İmajı”, TÜ-BİTAK 1001 Projesi, No. 110K571, https://www.academia.edu/31381077/Balkan_ve_Karadeniz_%C3%9Clkelerinde_G%C3%BCncel_Tarih_Ders_Kitaplar%C4%B1nda_Osmanlı%C4%B1_T%C3%BCrk_%C4%B0maj%C4%B1
- “Makedonya'nın adı artık ‘Kuzey Makedonya Cumhuriyeti’. Makedonya'nın isminin Kuzey Makedonya Cumhuriyeti olarak değiştirilmesini öngören anayasa değişikliği resmî gazetede yayınlanarak yürürlüğe girdi”, https://www.ntv.com.tr/dunya/makedonyanın-adi-artik-kuzey-makedonya-cumhuriyeti,4bLzDYYwuUyD_ICDma_TUA
- “Sipas historianit turk, Skënderbeu më pak i rëndësishëm se#uvernatori më i vogël”, 10 Haziran 2013, https://www.academia.edu/11377005/Interview_of_Albanien_newspapers_and_tv_channels_with_M._Hacısalihoglu_on_the_image_of_the_Ottoman_Empire_in_Albania_in_Albanian_language_
- “Tourkos Istorikos: Oi alvanoı itan to idio kataktites me tous Tourkous, giati dioikisan tin Otomaniki Autoratoria”, 10 Haziran 2013, <http://www.pelasgoskoritsas.gr/2016/01/historiani-turk-shqiperia-pushtuese.html>
- Adanır, Fikret, *Makedonya Sorunu*, çev. İ. Catay, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2001.
- Akgün, Ahmet, “Bulgaristan’da Asimilasyon ve ‘Zavallı Pomaklar’ Adlı Bir Risale”, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8 (13) (Mayıs 2001), <http://sbe.balikesir.edu.tr/dergi/edergi/c8s13/makale/c8s13m1.pdf>.
- Alpargu, Mehmet, Zeynep İskefiyeli, “Sırp Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı İmajı”, *Türk Tarihinde Balkanlar*, ed. Z. İskefiyeli vd., Sakarya: Sakarya Üniversitesi, 2013, s. 1411-1432.
- Anderson, Benedict, *Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, çev. İ. Savaşır, İstanbul: Metis Yayınları, 1993.
- Aslantaş, Selim, *Osmanlı’da Sırp İsyanı*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2007.
- Ayanoğlu, Betül, “Türk ve Yunan Tarih Ders Kitaplarında Öteki”, Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011
- Babuna, Aydın, *Bir Ulusun Doğuşu: Geçmişten Günümüze Boşnaklar*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.
- Balta, Evangelia, *Gerçi Rum İsek De Rumca Bilmez Türkçe Söyleriz. Karamanlılar ve Karamanlıca Edebiyat Üzerine Araştırmalar*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.
- Bartl, Peter, *Albanien*, Regensburg: Friedrich Pustet, 1995.
- Beckmann-Petey, Monika, *Der jugoslawische Föderalismus*, München: R. Oldenbourg, 1990.
- Benson, Leslie, *Yugoslavia. A Concise History*, New York: Palgrave Macmillan, 2004.

- Bojkov, Victor D., "Bulgaria's Turks in the 1980s: A Minority Endangered", *Journal of Genocide Research*, 6 (3) (September 2004), s. 343-369.
- Bora, Tanıl, *Yugoslavya. Milliyetçiliğin Provokasyonu*, 2. baskı, İstanbul: Birikim, 1995.
- Braude, Benjamin / Bernard Lewis (eds.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire. The Functioning of a Plural Society*, 2 vol., New York and London: Lynne Rienner, 1982.
- Brown, Keith, *The Past in Question: Modern Macedonia and Uncertainties of Nation*, Princeton, Oxford: Princeton University Press, 2003.
- Browning, Robert, "Greek Diglossia Yesterday and Today", *International Journal of the Sociology of Language*, 35 (1982), s. 49-68.
- Brunnbauer, Ulf, "'Europa' und der 'Balkan': Fremd- und Selbstzuschreibungen", Osteuropa-Institut, Einführung in die Geschichte Südosteuropas, Vorlesung, https://www.kas.de/c/document_library/get_file?uuid=e160c5a2-9020-a457-2f2c-78ee765bb069&groupId=252038
- Chakkarath, Pradeep, "Stereotypes in Social Psychology: The 'West-East' Differentiation as a Reflection of Western Traditions of Thought", *Psychological Studies*, April 2010, s. 1-8. https://www.researchgate.net/publication/226147287_Stereotypes_in_social_psychology_The_West-East_differentiation_as_a_reflection_of_western_traditions_of_thought
- Crampton, R. J., *A Concise History of Bulgaria*, 2. baskı, New York: Cambridge University Press, 2007.
- Çete, Aslı, "18. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Yunanistan'da Dil Sorunu ve Ulusal Bireyin İcadı", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 36/1 (Haziran 2019), s. 85-98.
- Danforth, Loring, *The Macedonian Conflict: Ethnic Nationalism in a Transnational World*, Princeton: Princeton University Press, 1995.
- Dayıoğlu, Ali, *Toplama Kampından Meclise Bulgaristan'da Türk ve Müslüman Azınlık*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.
- Der Balkan: Friedenszone oder Pulverfass*, eds. Arnold Suppan, Elisabeth Vyslonzil, Valeria Heuberger, Bern vd. Peter Lang, 1998.
- Detrez, Raymond, "Die Sündenböcke Europas", *Krautgarten. Forum für junge Literatur*, 38 (2001), 73-77.
- Eminov, Ali, *Turks and Other Muslim Minorities in Bulgaria*, Londra: Routledge, 1997.
- Erözden, Ozan, *Geçmişle Yüzleşme ve Ceza Adaleti: Yugoslavya Deneyimi*, Ankara: Dost Kitabevi, 2017.
- Ersoy-Hacısalihioğlu, Neriman, "Textile Trade in Bulgaria in the Mid-19th Century and the Gümüşgerdan Family", *Living in the Ottoman Ecumenical Community, Essays in Honour of Suraiya Faroqhi*, ed. V. Costantini, M. Koller, Leiden: Brill, 2008, s. 181-200.
- Ersoy-Hacısalihioğlu, Neriman / Mehmet Hacısalihioğlu (ed.), *89 Göçü: Bulgaristan'da 1984-1989 Azınlık Politikaları ve Türkiye'ye Zorunlu Göç*, İstanbul: BALKAR, BALMED, 2012.
- Frangoudaki, Anna, *Glossa kai ideologia: kinoniologiki prosengisi tis ellinikis glossas*, Athens: Odysseas, 1987.
- Gencer Özcan, "Sırbistan-Karadağ", "Balkan ve Karadeniz Ülkelerinde Güncel Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı / Türk İmajı".

- Georgiev, Plamen K., *Self-Orientalization in South East Europe*, Wiesbaden: Springer, 2012.
- Georgiev, Veličko / Stayko Trifonov, *Pokristvaneto na Bulgarite Mohamedani 1912-1913: Dokumenti*, Sofya: Akad. İzdat. Marin Drinov, 1995.
- Gotse Delçev. *Prilozi za Likot i Revolutsionernata Deynost*, ed. Manol Pandevski vd., Ştip: Druştvo za Nauka i Umetnost, 1986.
- Gökçe, Zeyneb, “Kosova Kültür Merkezi ile Arnavutluk ve Kosova Gezisi”, *BALKAR Bülten*, sayı 2/2018 Güz, s. 69-72.
- Hacısalihoğlu, Mehmet, “‘89 Göçü’ İle İlgili Tarihyazımı ve Kamuoyu Algıları”, *89 Göçü: Bulgaristan’da 1984-89 Azınlık Politikaları ve Türkiye’ye Zorunlu Göç*, ed. Neriman Ersoy-Hacısalihoğlu, Mehmet Hacısalihoğlu, İstanbul: BALKAR, BALMED, 2012, s. 62-66.
- Hacısalihoğlu, Mehmet, “Das Griechenlandbild im Lexikon Türk Ansiklopedisi”, Yüksek Lisans Tezi, Münih Ludwig-Maximilians-Universitaet, 1996.
- Hacısalihoğlu, Mehmet, *Doğu Rumeli’de Kayıp Köyler: İslimye Sancağı’nda 1878’den Günümüze Göçler, İsim Değişiklikleri ve Harabeler*, İstanbul: Bağlam, 2008.
- Hacısalihoğlu, Mehmet, *Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918)*, çev. İ. Catay, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2008.
- Hacısalihoğlu, Mehmet / Gencer Özcan, “Balkanlar’da Yer İsimlerini Değiştirme Siyaseti: Avusturya, Yunanistan, Bulgaristan ve Türkiye Örnekleri”, *Türk Tarihinde Balkanlar / Balkans in the Turkish History*, ed. Zeynep İskefiyeli vd., Sakarya: Sakarya Üniversitesi, 2013, s. 1327-1354.
- Hering, Gunnar, “Die Osmanenzeit im Selbstverständnis der Völker Südosteuropas”, *Die Staaten Südosteuropas und die Osmanen*, ed. Hans Georg Majer, München: Südosteuropa-Gesellschaft, 1989, s. 355-380.
- Höpken, Wolfgang, “‘Vergangenheitsbewältigung’ in Südosteuropa – Chancen oder Last?”, *Journal of Politics and Society*, 48 (1999), s. 613-628.
- Hösch, Edgar, *Geschichte der Balkanländer. Von der Frühzeit bis zur Gegenwart*, Münih: C. H. Beck, 1993, s. 141-145, 167-170.
- Interview Ratko Mladić, 11 Temmuz 1995, Srebrenica, https://www.youtube.com/watch?v=U0_Tp66MYRU
- Jelavich, Barbara, *History of the Balkans*, Vol. 1, New York: Cambridge University Press, 1984.
- Kalinova, Evgeniya / İskra Baeva, “Vizroditelniyat Protses”. *Bilgarskata Dirjava i Bilgarskite Turtsi*, Cilt 1, Sofya: Dirjavna Agentsiya “Arhivi”, 2009, s. 28.
- Kenanoğlu, M. Macit, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*, İstanbul: Klasik, 2004.
- Kitromilidis, Pashalis, *Enlightenment, Nationalism, Orthodoxy: Studies in the Culture and Political Thought of Southeastern Europe*, Londra: Routledge, Variorum Collected Studies, 1994.
- Koullapis, Lory-Gregory, “Die Darstellung der Osmanischen Geschichte in den Schulbüchern Griechenlands und der Türkei. Gemeinsamkeiten und Unterschiede zweier gegenseitiger Nationalismen”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, LMU-München, 1993.
- Lyudmil Staykov, Vreme Razdelno, Sinema Filmi, 28 Mart 1988, <https://www.wikizero.org/index>.